

Հ Ա Յ Ա Ձ Դ Ն

ԵՒ ԻՒՐ ԱՐԻՄԱՐԿԱՌԻԹԻՒՆՆ ԸՐԱՅ ՕԳՈՒՏՆԵՐՆ

(Տեա Պր. Բ., էջ 97):

ԳԼՈՒԽ Ե

Եկամուտ դադարականք 'ի Հայաստան. — Հայ ազգին զօրաւոր ազդեցութիւնն և քաղաքային վարչութեան ևղանակը. — Քրիստոնէոքիւնն 'ի Հայս. — Հայոց գործակցութիւնը. — Անոց սահմանակից ազգաց վիճակն. — Ս. Մեսրոպ և Արամեայի Հայոց. — Հիւսկերորդ կամ ոսկի դար նայերէն դարձեալ. — Հայոց առ ազգս մարդկան մատուցած նպաստը, այն դարուն և սպազայից մէջ:

Մինչև ցարդ անսնունցաւ թէ Հայաստան, կամ լաւ ևս ըսելով, Հայք տուին նախնական շարժմունս գաղթականութեան: Հայք եղան առաջին հինաւորց ժողովուրդը, որոնք զառաջինն հարաւէն զէպ 'ի հիւսիսակողմանս ընթանալով, թաղեցին մի առ մի իւրեւց նահապետները Հայկէն սկսեալ՝ ոչ միայն Հայաստանի, այլ Աղուանից, Վրաց, Սկիւթացոց, Ալանաց, Սակաց կամ Շակաց, Տայոց, Ուտեացոց, Գուգարաց, Սաւրմադաց կամ Սարմատացոց, Մազքթաց, Մոսղթաց և կովկասու ձիւնապատ լեռանց, անտառաց և անապատներու մէջ. և զանոնք մարդաբնակ ընելով, վերածին յազգս և 'ի ժողովուրդս: Հայք 'ի հիւսիսի, նախ քան զամենայն հասան 'ի վերջին ծայր երկրագործական և անգէորդա-

կան արուեստին և տարածեցին զմշակութիւնն 'ի սահմանայից աշխարհս ամենայն: Հայ ազգն անդուստ 'ի վերուստ բացաւ վաճառականութեան գններն ընդ ծով և ընդ ցամաք, և լեցուց դրացի և հեռաւոր ազգաց շահաստաններն իւր ամենազգի և կարևոր արդիւնաբերութեամբք: Նա միացող զհարաւ ընդ հիւսիսի, և զԱրեւել ընդ Արեւմտից իւր կեդրոնական դիրքն և ճարպկութեամբք:

Այժմ զինչ այլ ևս կարող է ակնկալել 'ի նմանէ մարդկութիւնը: Դեռ շատ և շատ բանի կ'ակնկալէ, և երբեք չի պիտի վրիպի իւր ակնկալութիւններէն: Այսուհետեւ այդ, կը տեսնենք յընթացս պատմութեան, որ Հայաստան զթած մօր մը պէս՝ բանալով իւր ընդարձակածաւալ և միշտ արդաւանդաւ, հող ծոցն, առ ինքն կը հրաւիրէ, ոչ միայն զազգս և զազինս, զորս յօտարութեան ծնաւ, այլ և զժողովուրդս բոլորովին օտարս և բացակայս յինքենէ:

Ահաւասիկ հոն կը դիմեն ամենուստ ոչ միայն ընկճեալ և տարաբախտ ժողովուրդք, այլ նոյն իսկ իշխանք և պատուականագոյն տոհմք Գանանացոց¹ կամ Փիւնիկեցոց, Ասորեստանայց²,

1 Ասորք 1500ին նախ քան զՔրիստոս եկան 'ի Հայաստան երեւց պատուական իշխանին Գանանիցապի առաջնորդութեամբն, ըստ Յովհ. Կթ. և Ս. Խորենացոց: Վասն զի Յեսուս արիւց Լիբանանու, Փիւնիկեցիք մասամբ մը փախան 'ի Սիզոն. իսկ այլք անցան Ալիւրիկէ, ըստ հնու գոյն արձանագրին Գանալէի, զոր 'ի մէջ բերեն Խորենացի (Ա. գլ. ԺԲ). և Պրոկոպիոս յի գիրս Վանդալաց: Սակայն Գանանացոց գաղութան 'ի Հայս աւելի լաւ կը միտանին Աղբթանդը Բաղամալիս աւանդածին. թէ, Հայք 20 դար մեր

թուականն յառաջ արշաւելով 'ի Փիւնիկէ՝ յաղթեցին անոնց և գերի վարեցին զանոնք:

2 Սենեքերիմայ որդւոց՝ բազմութեամբ 'ի լեւինս Հայոց տպաւինին, միայն Խորենացի չէ որ կը պատմէ, այլ նոյն իսկ 'ի Թադաւորութեան (ԺԺ, 37) և Եսայի (ԼԷ, 38): Բայց ան ժխտելի հաւաստիք են իրօք այն ցեղի աւանդութիւնքը, որ կենդանի մնացել էին մինչև Դ գար մեր թուականին. և Բուզանդ մէջ կը բերէ իւր Հայոց պատմութեանը մէջ:

Հրէից¹, Մարայ² և Պարսից, Հնդկաց³,
Բուլղարաց⁴ կամ սլաւոնական ցեղից,
Ալանաց⁵, Կասբեանց⁶, Բասաղաց⁷, Ճե-
նաց⁸ և Քրդաց⁹ կամ Գաղղէացւոց :
Սրբա առհասարակ եկան հայ հոգիին
և հայութեան բարոնական վրայ պա-

1 Հրէից եկողաց մէջ նշանաւոր էր Շամբատ,
որ ըստ մարբրասեան աւանդութեան, Նաբու-
գոդոնոսոր շէրեայս գերի վարած ժամանակ,
Հրաշէի (Ուրսա ըստ բնեւագրաց) Արարատայ
թագաւորին խնդրանքով՝ իրեններով եկաւ 'ի
Հայաստան: Սակայն Տիգրանայ Արշակունւոյ
ժամանակն եղաւ Հրէից բացման ժամանակը:
Կանոնները, զոր պատմեն Մ. Խորենացի (Բ.
գլ. ԺԳ. ԺԱ և ԿԵ), Բուզանդ (Գ. Դար. էջ
85) և Ստրաբոն (Գիրք ԺԱ. էջ 804):

2 Նշանաւորներէն մին է այս գաղղթականու-
թիւնս, որ 529ին կ'իյնայ մեր թուականէն յա-
ռաջ. որովհետեւ զայն կազմողն, ոչ միայն է
Աժգահնայ առաջին կիսին Անյոյ, հանդերձ
մեծամեծ պաշտականներ և մեծամեծ օպաւսաւո-
րք այլ և Տիգրանունէն, ըստ մարբրասեան ա-
ւանդութեան, որոնց թիւն 1000ի կը հասնէր:
Այս մարական գաղղթականութեան ստորու-
թիւնն, որպէս որ Աժգահնայ կամ Մարաց
թագաւորութեան անմիմն հետ կապակցեալ է,
զոր Հերոդոտոս, Փսեռոփոն և Մ. Խորենացի
իրարեւ անհամաձայն կը պատմեն, բայց Վա-
ղապի երգերն 'ի բերան Հայ ժողովրդոց և այլ
հաւատալիք աներկբայի կ'ընեն: Որովհետեւ
Տամբատ, Ոսկեոպայ, Դաժգոյիք, Վնդուռիք,
Խրամ, Զուգայ և Խոչակունիք, զորս Մարբրաս
մարական գաղղթականութեան աղբերը կը հա-
մարի, նոյնպէս էին Լեւոնդ պատմիչ ժամանակ:

3 Վաղարշակայ ժամանակ (131-120) կ'ըսէ
Զենոն Գլակ, Թուղթ ԼԵ, Գիւնտր և Գիսանէ
Հնդկաց իշխաններն, իրենց իննստերայ թագաւ-
որին զէժ գաւառաւորութիւն մը խորհելով՝ երբ
չի յաւընցան, հազիւ կրցան իրենք զիրենք
ձգել 'ի Հայս առ Վաղարշակ, որ Տարոնոյ գա-
ւառն անոնց բնակութեան տեղ տուաւ: Հնդիկ
իշխանաց 'ի Հայաստան գաղղթելն և Արշակունի
թագաւորին զանոնք ընդունելն՝ նշան է նոյն իսկ
Վաղարշակոյ կամ Արշակոյ մեծի Հնդկաց հետ
ունեցած աղբականութեան: Որովհետեւ ոմանք
'ի պատմագրաց Անն Մարգէրի հետ երեք պա-
յաջատմութեան կը բաժնեն գԱրշակունին, այս
ինքն՝ Արշակունիք Հնդկաց, Արշակունիք Պար-
սից և Արշակունիք Հայոց:

Սակայն յայտնի է թէ մեր թուականին Գ
գարունն բացման թիւն էին այս գաղղթականու-
թեան բնակիչքն 'ի Հայս, ըստ Զենոն Գլակոյ,
միայն քրմաց և անոնց հետ միաբանողաց թիւն
ընդգէժ հայոց էր 694Է, և Սեւրէթ մակիրը
գետ կը կէրէն վրանին: Հաւատարմութեան համար
թէ անոնց հետ կային 'ի Հայս նաև եկե 'ի Պար-
սից, բաւական է մէջ բերել Լուսաւորայ առ
Լեւոնդիոս գրած Ա. Թուղթն, յորմէ կ'ըսէ,
թէ « Զոր Խնանքեան կոչեն տեղւոյն Հնդիկք և
Պարսիկք, յոր պոնծային յոյժ բնակիչք եր-
կին »:

տուատտելու համար: Անտի կ'աղէին
ընդունել իրենց կենսական և բարոյա-
կան մոտենդն և հաստատութիւնը՝ զեր-
ծեալքն 'ի վտանգաց, Ուստի հարկ էր
որ յաւերժամար անոնց յալորդութիւ-
նը: Աստ արդարեւ տեսնուեցաւ և պի-

4 Ասոնք Արշակոյ Ա ժամանակ եկան 'ի Հայս,
ըստ վիպութեան Մ. Խորենացւոյ (Բ. Գլ. Զ. Թ)
մեծ յեղափոխութեան մ'առնելու, որ յայտնի
է՛. և բնակեցան նախ 'ի ներքոյ Կողայ, բայց
յետոյ փոխադրեցան 'ի Վանանդ: Յովհան Կա-
թողիկոս ընդ հակառակն հրեայ կը համարի
զանոնք, որոնք 'ի Բուլղարիա բնակէին խնդ-
բան:

5 Այս գաղղթականութիւնս Արտաշէս Բ ժա-
մանակն է ըստ տոհմային մատենագրաց և կրիին
ստեղծութեան: Առաջինը գերեզմարութեամբ է քան թէ
կամուսոր գաղղթականութեամբ, եթէ իրաւաբնէ
ինչպէս կը ծանուցանէ Խորենացի (Բ. Գլ. ԾԲ)
պատմարութեան պատճառաւ: Միմաս սպարա-
պետն Հայոց բերաւ անթիւ բաղձութեամբ 'ի
Հայաստան: Սակայն հաւանական է թէ կամա-
ւոր եղած ըլլայ Արտաշէս զաւուստն, իրենց բըւ-
նաւորին ձեռքէն աղտուելու համար, զոր կը
յիշէ Խորենացի: Երկրորդ գաղղթականութիւնը
թէպէտ և այնչափ բազմաթիւ չէ, բայց պա-
ռականութեամբ մեծամեծաց կը գերազանցէ
դատաւիրը, որովհետեւ մերձաւոր աղբականք էին
Սոթիքիկ տիկնոջ:

6 Նոյնպէս Արտաշէս ժամանակ և ապառաժ
բուլղանն առնելու բերումն կը համարի զանոնք
'ի Հայս Միմաս ձեռքով Խորենացի (Բ. Գլ. ԾԴ):
Նշանաւոր է այս գաղղթականութիւնս՝
իւր բաղձութեանը պատճառաւ. որոնց թիւն,
կ'ըսէ պատմիչը, մեծ էր քան զեկեալս Արտաշէս
մանաւանդ որ իրենց հետ էր նաև Զարգանդոս
թագաւորն: Ասոնց բնակութեան տեղերն եղան
Տմիրք և Կորդուք:

7 Այս գաղղթականութեան վրայ մասնաւոր
տեղեկութիւն չունինք. Խորենացի (Բ. Գլ. ԾԸ)
Առաւելենից տոհմին վրայ իստեղով՝ հարկանցի
յիշատակութիւն մը կ'ընէ. Ի ժամանակս Խոս-
րովու հօրն Տրգատայ խնամաքան ընդ ուսման
քաջի Բաղդակն եկեալ հատուցեմ (այսինքն է 'ի
գաղղթականութեան եկելոյ 'ի Բաղդակ):

8 Ճննաց առաջին գաղղթականութեան գա-
լուստն 'ի Հայաստան, Տրգատայ Մեծի ժամա-
նակն կը հանդիպի, Մամբուլ իշխանի առաջնոր-
դութեամբ: Իսկ երկրորդ գաղղթականութիւնն
յետոյ է ժամանակաւ և անուղղակի կերպով:
այսինքն՝ նախ 'ի Վրաստան բնակելով՝ Ուրպէ-
լեանք կոչուեցան. բայց վերջէն անցնելով 'ի
Հայս՝ Միւնեայ գաւառը բնակեցան:

9 Այս գաղղթականութիւնս 1181 կամ
1191՝ Բագրատունեաց ժամանակ եկաւ 'ի
Հայս, ընդունելով զքրիստոնէութիւն: Յետոյ
նշանաւոր զօրաւորաց քաջագործութեամբք
ընդգէժ Թ'ըքա՝ շատ պատուեցան: Անոնց բնա-
կութեան տեղերն էին Խոչունի և Տաշի: Բայց
Արաբոս Բաբեղաթ Խելնէ կ'ըսէ կ'ըսէ կը համարի
զանոնք:

տի տեսնուի հայ ազգի քաղաքական վարչութեան եղանակին հետ՝ միանգամայն տնոր զօրաւոր ազդեցութիւնն՝ այլասեռ տարերաց վրայ։ Նա չի փասեր անոնց իւրիք և չեղծանք զանոնք նիւթապէս. և ոչ ալ ինքը կը փասի անոնցմէ կամ կը կորսնցընէ իւր բարոյական ոյժն և ազգային մեծամասնութիւնը։ Այլ քաղաքականապէս ներգործելով 'ի նոսա՝ կը փոխէ զանոնք առ սակաւ սակաւ, և իւր հայ բնոյն հետ կը իյրացընէ։

Թեւ տարալիսի ընդխառնման բազմատարր ցեղից 'ի մի զանգուած հայութեան, զեռ կ'աճի հայ ազգին հին աւուրց բարունակն, ոչ միայն ցժամանակ հայկազունի կուսակալացն Արտաշատի (180—190), Զարիադրիսայ և Արշակունւոյն Տիգրանայ Բ, որոնց տիրապետութեան փառաւորութիւնը գեղեցիկ կը նկարագրեն Տակիտոս, Կիկերոն, Ամմիանոս և Ստրաբոն, այլ մինչև ցվերջին պայտազատ Պարթև Արշակունի թագաւորաց՝ ցվումնապուհ կը ձգուի։

Տեսնենք այսուհետև հայ քաղաքագիտութեան բռնած ոճն, որով կարաց առանց կորսնցընելու իւր ոյժն և էութիւնն այն այլատարր ազգաց խառնակութեանը մէջ, կազմել մի ազգ և ժողովուրդ մի, երբ ոչ Միաստուածութիւնն և ոչ ալ քրիստոնէական կրօնից նման միաւորիչ միջոց մը կար։ Այլ բազմաստուածութեան և առանձին ազգաց ծէսեր և պաշտամունք միայն կը տեսնուէին, որոնցմով կը խորշէին իրարմէ ազգք և ազիւնք, և կը կազմէին ուրոյն ազգութիւններ։

Մարիբաս՝ կամ քաղղէական աւանդութիւնը կը վկայէ Արամայ համար, թէ՛ տիրելով կապագովկիոյ և Պոնտոսի ժողովրդոց, «հրաման տայ բնակչաց աշխարհին, ուսանել զիսոսս և զլեզուս հայկական»։

Ստրաբոնէն կ'իմանանք թէ այս քաղաքագիտութիւնս կը տնէր 'ի Հայս նաև 8 դար յետոյ քան զԱրամ։ Յոյն

1 Մ. Խորենացի Ա. գլ. ԺԴ։

մատենագիրն² այսպէս կը գրէ Արտաշատի կամ Արտաքսիասայ կուսակալի մասին և Զարիադրիսայ կամ Զարեհի և Տիգրանայ Բ վրայ, համոռայն մարիբասեան աւանդութեանն, թէ «Ասոնք, այսինքն Արտաշատ և Զարիադրիս, մեծցուցին զՀայաստան, առնելով ինչ ինչ 'ի սահմանակից ազգաց։ Ի Մարաց տոին զկասիւրանէ և զժաւնիտիս և զԲասորսպիտան. յԻրեքիացւոց՝ զԵռնակովքման Պարիադրեայ, զԲորգինի և զԳովգարինի յայնկոյս կուր գետոյն. 'ի Խալկաբայց և 'ի Մուքիկեանի՝ զԷսորինդիս և զԲսեքըսինի. 'ի Կասաուրնայց՝ զԱլիլիսինի և Անտիտաւրոսի շրջակայքը. յԱսորոց՝ զՏարոմիդիս»։ Իսկ Տիգրան, Նինուէի և Արքելայ շրջակայ երկիրներն ալ աւելցուց անոնց վրայ։ Հարկատու բրաւ զԱդրբադեանացին և զԴորդիւացին. զմի մասն Միջագետաց, զԱսորիս և զՓիւնիկաստան, և Յունաստանի մի մասն։ Անցաւ Եփրատ գետն, և քաղաքներ ևս կառուց կ'ըսէ, յորոց մին է Տիգրանակերտ, զորս Հելլենայուց 12 քաղաքներէն գերած բնակչքը ծաղկեցուց։ Իսկ յետ այսորիկ զինչ։ Կը յաւելու Ստրաբոն, «Որպէս զի ամենեցուն սոցա լինել համարաբառս և համալեզուս»։ Տարակոյս չկայ թէ հայերէն լեզուն կ'ակնարկեն հեղինակին վերջի խօսքերը. վասն զի Հայք ըլլալով տիրապետող ազգը, բնականապէս անոնց լեզուն ալ պէտք էր որ ըլլար տիրող և հասարակաց լեզուն։

Այսպէս ուրեմն ըստ իմաստուն թագաւորաց մերոց՝ ազգութիւնը ամեն բանէն աւելի լեզունն վրայ կայացած էր. և լեզունն միայն գիտէ կանգնել կամ կործանել գնա. և նախնիք մեր ասկէ աւելի զօրաւոր միջոց չէին կրնար գործածել հեթանոս աշխարհի մէջ։ Եւ որովհետև միշտ գործադրեցին, ինչպէս տեսնուեցաւ, ուրեմն շատ աւելի հանճարեղ և իմաստուն եղած պիտի ըլլայ քաղաքագիտութիւն միապետացն Հայաստանեայց, կան բռնա.

2 Գիլգեմալ։

ւորական: Չէ և չէ պարտ իրի բռնաւորական գործ՝ դատել այս պատճառաւ վերոյիշեալ իշխանաց բռնած ոճը: Վասն զի ինչպէս արեւելեան՝ այսպէս ալ արեւմտեան շատ աշխարհակալք նոյնպէս վարուեցան: Խորայեւացիք՝ եղիպտացւոց ձեռքին տակ նաւաճուած ժամանակ, անոնց լեզուով և նշանադրերով ստիպեցան վարուիլ և Ասորեստանեայց գերութեան՝ ժամանակ ալ քաղգէտընով: որուն՝ հաւաստիք են Գանիիի, Թալմուտի, Միշնայի և այլոց գրքերը: Այսպիսի էր նաև ֆիլիպպոսի և Մեծիկն Աղէքսանդրի նպատակն, կ'ըսեն բազումք, այսինքն, բոլոր Ասիոյ ազգերը ձուլել 'ի մի ժողովուրդ, յունարէն դպրութեամբ: Եւ զործադրութիւնն իսկ իրօք կատարուեցաւ: Ս. Հերոնիմոս կը վկայէ թէ Ասիոյ ժողովուրդները, բաց 'ի Գաղատացւոց, ամենքն ալ յունարէն կը խօսէին: Եւ այսմ առհաւատչեայ են դրամք աղագաց, որոնց վրայ բաց 'ի յոյն վերտառութեանէ, յունասէր ևս կը կոչեն իրենք զիրենք ժողովուրդք: Նոյն կերպով վարուեցան դարձեալ այն ազգերը զորս ստիպեցին Արամ և Արտաշէս հայերէն խօսիլ, որոնք ոչ միայն համեմատութեամբ բարբարոս էին և առանց դպրութեան, այլ նոյն իսկ նախնական ժամանակաց մէջ՝ հայկազունի նահապետաց և 'ի գաղթականութեանց նոցա սերեալ ժողովուրդք էին, ըստ վրկայութեանն արտաքին և տոհմային մատենագրաց¹:

Հայութեան բարունակն՝ այնքան աղագաց զօրութեան և բարեմասնութեանց հետ՝ ընդունելով յինքեան նաև իւր իմաստուն և քաղաքագէտ իշխանաց խնամքն, չուշացաւ այն եկամուտ աղագաց՝ նոյնաթիւ նախարարութեանց գեղեցիկ և օգտակարաց շառաւիղներ, և վեր արձակել իւր բնոյն վրայ: Եւ

ասոնք են Գնդունիք, Արծրունիք, Բագ, րատունիք, Մամիկոնեանք, Սիւնիք, Գնունիք, Սատանիք, Ամատունիք, Առաւելեանք, Կամսարականք, և այլք, որոնց թիւն ըստ Ստեփանոսի Ուպիւլեան 400ի կը հասնէր. իսկ ըստ Փաւստոսի բուզանդացւոյ 900ի:

Եւ այս նախարարութեանց շատերը, ժամանակ անցնելէն ետքը քրիստոնէական սուրբ կրօնքն ընդունելով՝ խայանիշ աղամանդն ևս պիտի փայլեցնէին իրենց թագաւորական թագին վրայ: Միշնայեա անոնց ազգակիցք, յորոց գաղթական եկան, կամ իսպառնջնուեցան յերկրէ, բարբարոսական հարուածոց զոհ ըլլալով, և կամ մինչև զվերջ թաղուած մնացին հեթանոսական խաւարի և յետամնացութեան մէջ: Դեռ Միջին Տիգրանայ ժամանակի փառաւորութեան յիշատակն և անոր պայազատից բաղդն՝ բոլորովին չէին անհետացած, երբ քրիստոնէութիւնն առաջին անգամ մտաւ 'ի Հայաստան, Թադէոս և Բարթողիմէոս առաքելոց քարոզութեամբը:

Եւսեբիոս իւր եկեղեցական պատմութեան մէջ՝ Հայոց 'ի քրիստոնէութիւն դառնալուն բնաւ յիշատակութիւն չընէր, ոչ անաքելոյ և ոչ Ս. Լուսաւորչի ձեռքով: Սակայն տոհմային պատմագրութիւնն կ'ապացուցանէ թէ Արգար թագաւորին ժամանակ և յեգեսիոյ անցաւ 'ի Հայաստան: Եւսեբիոսի շուրջինն այսպիսի կարեոր գէպքի մը վրայ, լաւ ևս կը հաստատէ ընդ Խորենացւոյ, թէ Եգեսիա դեռ Հայոց թագաւորութեան մի մասն կամ Ողջնայց բգեխութեան ամուր կը համարուէր այն ժամանակ և զԱրգար² իբրեւ անոր պայազատող և Հայոց թագաւոր կը ճանչնային Յոյնք և Ասորիք: Ուստի և Եգեսացւոց դարձով՝ Եւսեբիոս Հայաստանի դարձն ևս 'ի քրիստոնէութեան շնորհիւ:

1 Հերոդոտոս Ա. գլ. 207: Գիլք Գ. գլ. 11 և Է. գլ. 64: Դիոգոր Սիկիլեացի. Հա. Ա. Կալմէզ. Մեծ. Մնն. Բ. 13: Յովսէպոս, գիրք. 2. գլ. 96: Սալուստիոս, Պատերազմ. Յուգ. Մ. Խորենացի գիրք. Ա. գլ. ԺԲ-Բ. գլ. Ը: Փանոփոն և Պէլե. Դիոս:

2 Որոնք որ Աստեմանիի հետ զԱրգար Հայոց թագաւոր չեն ճանչնար և ոչ որդի Արշամայ կամ Ուշմայ, Դիոնեսիոս անուամբ ասորի պառլիարքի մը վկայութեանը վրայ վստահացած են, որ Թ. դարուն մէջ Նշեմացւոց Արգար կոչուող թագաւորաց ցանկ մը չիկնց, որոնց առաջինն

տոնէութիւն ծանուցած կը համարի թերեւ, Սակայն մեզի աւելի հաւանական կ'երեւի թէ Եւսերիոս պատմած ըլլայ Հայաստանի դարձը, բայց կամ 'ի ձեռն Մերուստանայ Արծրունոյ և կամ ուրիշ արկածով մը անհետացած էր 'ի միջոյ այն մասը:

Որչափ որ հոյ ազգն 'ի ընէ կրօնաւէր էր, սակայն քիչ ժամանակ տեւելով առաքելական քարոզութեան, այսինքն է 39էն ց48, Գրիստոնէութիւնն չէր կրցած խոր արամատանալ ժողովրդեան տմեն դասուն մէջ, վասն զի ի զատ կամ Սանատրուկ քեռորդին Արգարու՝ յաջորդելով նմա 'ի Հայս, երբ անոր որդին Անանէ կ'իշխէր յեղեւսի,

136 նախ քան զԳրիստոս սկսալ թագաւորել, և վերջինը մեր Թուականն 217ին: Իրեն կասիոս (Կիրք Խ.) Աբգար զրմն կը յիշէ եղեսոցի կրատսի ժամանակակից, զոր Փլորոս՝ Մալգը կը կոչէ, և Մէքստոս Հաւսիս և Պրուատքոս, այլով իմն անուամբ յիշեն:

Սակայն ենթագրելով թէ իրօք եղեսոյ Արգարներու այն հարստութեան 136ին սկսած ըլլաւ, քիչ գիպւածով, ինչ ազգէ էր առաջին թագաւորն, ինչպէս յաջորդէ մեր Պարթև Արշակունի թագաւորաց, և ինչ կերպով դարձաւ տեղի առաւ անոնց: Այս հարցերն մէկ մէկ զԺուարութեան և անտուգութեան խառնակութիւնք են, զորք 'ի պատմական լուսոյ, մասնանոց թէ հայաւակն կը զինի արաբքին և տոճմային պատմական աւանդութեան: Վասն զի նախ մինչև ց180 կը տեւէր Սելևկիացոց թագաւորութիւնը: Բ. (137) Առաիքոսի ետնէն րորդի ճետ վերցուեցաւ Սելևկիացի թագաւորութիւնն յԱսորիս Գ. Արևմտեան պատմագրաց շատերն ընդ Սարաթոնի (Գլ. ԺԱ) և ընդ Իրեն կասիոսի (ԼԵ, 7) և Յովսէփոսի Նախն. Պատմ. (Ի, 3) կ'ըսեն, թէ 150-180 Մթմին է. զաւ արքայանիստ Արշակունի թագաւորացն և տեղի գաւառաց թագաւորին. զոր թէպէտ և յետոյ Լուկաւղոս առաւ, բայց Միջին Տիգրան յետ դարձու, և զՍուհայաստան ևս և Ասորեաց ուրիշ կողմերն անոր վրայ աւելցուց: Ուրեմն է. թէ 180էն ց180, կ'ուզեմ ըսել, յետ անկման Սելևկեանց, Միջագիտաց և Ասորեաց այն մասերն հանգերմ եղեսեաւ հայ թագաւորաց իշխանութեան կամ հարստութեանը կը վերաբեւ, իշխեն, Ասորի հարստութիւն մը չէր կրնար յաջորդած ըլլալ:

Ըստ արևմտեան պատմաց՝ Ասորաց թագաւորութեան պայազատութիւնն ոչ տոճմային և ոչ ալ ժառանգական էր, այլ ընտրական: Թող թէ տեւած ըլլար մինչև մեր Թուականն Գ գարը: Վասն զի Արտաշէսը, Միջին Տիգրանայ և Արտաւազայ թագաւորութիւնն այն միջոցին յԱսորիս՝ այնչափ ծանօթ է, նաև արևմտեան

ջանային արմատախիլ ընել վերստին տշխարհէս զքրիստոնէութիւնն: Առաջին զոհն ելաւ Ս. Սանդուխտ, զուստըր թագաւորին Հայոց, Շուտով մուտ գտաւ քրիստոնէութիւնն 'ի Հայաստան և շուտով հալածական ելաւ անտի, բայց ոչ առանց արդեանց: Անոր բարոյական զօրութեանը, զոր առանց իմանալու ընդունած էր Հայաստան, երեցան Միծն խոսրոյներ, Տրդատներ, Արտաշէս երկրորդներ և Արշակներ. և անով զողացոյց Պարսից պետութիւնն յաւաւս Արտաշէրի և Շապուհոյ:

Հարկ էր քրիստոնէութեան վերադառնալ 'ի Հայս, որովհետև անտի պիտի կարենար տարածուիլ 'ի հիւսիս.

պատմագրաց, մինչև անոնց մասին տարակոյս հանելն աւելորդ է:

Սակայն եթէ դառնանք առ Ղերուբնա և առ Մ. Խորենացի, ոչ միայն ըտրոյ այս գԺաւորութեանը կը վերնաւ, այլ և Իրոնէսիոսի և Իրեն կասիոսի վերոյիշեալ Արգարներու ցանկն և անոնց Թաթրայոնիան գեղեցիկ կերպով կը համաձայնի Արշակունի թագաւորաց հարստութեան ճեաւ, եթէ ըստ պատմական սեւտութեան և եթէ ըստ ժամանակագրականին:

Մ. Խորենացի Ղերուբնայէն առնելով, որուն գրուածքն էր 'ի Իււսին եղեսոյ, կ'ըսէ (Բ. գլ. Ը) թէ Վաղարշակ իւր թագաւորութեան յօրինուածութեան ժամանակ, այսինքն 137-138ին, « կարգեաց և զպատիւն մեծ անուանելոյ երկուր խաղափորն, յարքունական զուսակէ Սարաց »: Սակայն ասիկա աւելի մի և նոյն գրոց (Կլ. Ը) կ'ըսէ, թէ կարգեաց չորս սահմանաւ կայս կամ ղեկաւս. որոնց հարաւայինն՝ էր քաշաշին Ալմէնիս՝ Եսրաշան: Արգարն, Վաղարշակայ ազգակից այս քաշաշին կամ խաղափոր երկուրդն՝ կուսակալութիւնն է որ Թաթրայոնիան անուամբ տեւց մինչև ցԱրգար Մեծն և ցածն 217, ինչպէս անոր պոյազատող կուսակալներն ալ էին այն ցեղին Աւագարը կամ Արգարը: Անուշա զայս կ'անհարկէն Գրիգոր Բարեբրեքոս ասորի պատմագրին խօսքերը, թէ Պարթևք են Պարսիք, Պարթևք Ուսահայեցիք կամ Եղեսոցիք, դարձեալ Պարթևք են Շապուհ: Նոյնպէս Սաեփանոս Եւոգիոս ասորի մատենագիրն՝ մի և նոյն ցեղէ համարելով զՍարգիսնային կամ զՍ. դեսային և զՀայս, զՍ. Լուսուորին մեր առաջեալ կը կոչէ անոնց և Շապուհ 'ի վկայաբաւ նութեան իւրում: Միջոյն ասորի զՏրդատ թագաւոր արշակունի անուշա այս պատմաւաւ աւա համարի 'ի ծննդոց Արգարուն:

Իսկ Աշտուր բառը Իրեն անական համարել Արգարուն կամ մականուն՝ չատ անհիմն է. վասն զի Արգարուն 'ի Գանն Արամեան երբ 373 և Հռուսիոնոս, Արգար որդի Ուսահայ կամ Ուսահայ կը թարգմանեն:

այսին աղինս։ Բայց առաքելաշնորհ և սքանչելագործ մէկու մը պէտք կար, վերստին ցուցնելու համար անոր գերապանծութիւնն այն ազգին մէջ, յոր մէջ նախնարար հալածուեցաւ։ Եւ այս մէկը, որ զհաշտութիւն կը գերազանցէր, էր լուսաւորին Հայոց, Ս. Գրիգոր պարթև։ Սա խաւարային վերապէն աւրեգական պէս ծագելով, զոյգ ընդ Սրբոց Հռիփսիմեանց նոր լոյս և յառաջխաղացութիւն կ'աւետէ բոլոր հիւսիսական ժողովրդոց։

Գարս այս՝ է իրացընէ դար ամենամեծ յեզոսիոսութեան կրօնից և քաղաքականութեան յազգիս և ի պատմութեան, թէպէտ և թագաւորն և պատուական նախարարը Ս. Գրիգորի ձեռքով ընդունած էին զքրիստոնէութիւնն, սակայն հեթանոսութիւնն ևս ունենալով դեռ իրեն բազմաթիւ արբանեակները, կ'ուզէ իւր վերջին ճիգը թափել։

Իսկ մենք թողով այն դարուն և յեզոսիոսութեան մանրամասն նկարագիրը Ագաթանգեղոսի և Խորենացոյ, միայն էական կէտերու յիշատակութեամբը գոհ ըլլանք։ Ասոնք են, Ա. Քրմական կամ հեթանոսութեան անհամար արբանեակաց և քրիստոնեայ Հայաստանի մէջ՝ ծագեցան երկպառակութիւնք և բիրաւոր մարդկանց կորուստ։ Բ. Կորուստ անթիւ և անգին յիշատակարանաց հեթանոս Հայաստանի։ Գ. Այնուհետև սկսաւ նուազիլ յազգիս արիական ազգաց քաղաքական ազդեցութիւնն և յունականը զարգացաւ։ Դ. Ի քրիստոնէութենէ ներշնչեալ՝ մարդկային ընկերութեան օգտակար արուեստք և գիտութիւնք սկըսան յհայաքայլ յառաջանալ։

• Բարոյականի նոր զօրութեամբ բարգաւաճելով հինաւորոցն Հայաստան, շուտով մոռացաւ իւր այն ժամանակի հանդիպած նիւթական աղէտքը և մինչդեռ անդին դրացի ազգեր, զոր նախնական ժամանակաց մէջ հայկազունք դաղթականներով բազմացուցած՝ դեռ

իւր խնամոցը ներքե կը սնուցանէր, զուրկ էին ի քրիստոնէական յառաջադիմութենէ, և շարունակ հեթանոսական խտրութեանց զոհ։ Վասն զի Առաքելոյ ուրուք ոտք չի կոխեցին բնուանդ, և այս առաքելութիւնս Հայաստանի վերապահուած էր։

Մըքա ամենեւեմն Հայաստանէն միայն կարող էին աւելակել դարձեալ այնպիսի հոգևոր և մտաւորական վերանորոգութիւնն և մարդկային ազգին պարգեւած վերջնական բարիքը, ինչպէս ի հեթանոսութեան՝ ընդունեցան զաթենային նիւթական բարիս։ Հայաստան կը դարձնէ բոլոր իւր ուշագրութիւնն այն հիւսիսաբնակ ազգաց վրայ, և միայն Հայաստանն է, կ'ըսէ պատմութիւնը։ Վասն զի Պարսիկք և Յոյնք յոյժ բացական էին աշխարհաւ, և հուլածանաց մէջ։

Գարձընէնք ուրեմն մենք ալ մեր ուշագրութիւնն Հայոց այդ վսեմական ձեռնադրութեանը վրայ։

Թէպէտ և հայ Հերոդոտոսը¹ կը ծանուցանէ թէ Հռիփսիմեանց խմբէն՝ սրբուհի Նունէ անցնելով Հայաստանէն ի վրաստան, մեծ հրաշագործութեամբ մը դարձուցած էր արդէն զՄիհրան թագաւոր նոցա ի քրիստոնէութիւն, սակայն մենք ասոր ի նկատի ունելով Հռիփսիմեանց ամբողջական կոտորածն ի Տրդատայ, և Ագաթանգեղոսի և Բուզանդոյ լուծութիւնը Նունէի և այն պատմական դիպաց մասին, և անոր վրաց նախարարակոյտ բազմութեան սրբուհւոյն դէմ յարուցած կատաղութիւնն և գրիստոնէութիւն ընդունելու ընդդիմութիւնքը, կ'ըսենք, թէ Հայոց զօրաւոր գործակցութիւնն անհրաժեշտ պէտք էր առ այն, առանց մերժելու ասորի եկեղեցականաց փոյթը։

Եւ իրօք կը տեսնենք առ Ագաթանգեղոսի², որ քրիստոնէութեան տարածումը Տրդատայ և Ս. Գրիգորի ջանքն եղած կը պատմէ, ըսելով. թէ, « Ի ծագաց մինչև ի ծագս աշխարհին արարածէր աւետարանական քարոզու-

¹ Մ. Խորենացի, Բ. ԴԷ. 22, 42 344.

² Գ. ԴԷ. 18, 42 627.

թեան մշակութիւնն ։ Մասաղաց քաղաքէն սկսեալ մինչև ցիսադիա, ցիւաղարջն և մինչև 'ի բովանդակ սահմանն Մաղբթաց, Ալանայ և Կասպից աշխարհաց ։

Բայց կարծուի թերևս թէ Ագաթան զեղոսի խօսքերն՝ արտաքիններէն աւելի Հայոց ներքին աշխարհաց վերա նորոգութիւնները կ'ականարկեն ։ Աստի փաւստոս՝ բուզանդոսյին և Մ. Խորենացի² յառաջ անցնելով, ոչ միայն կը նկարագրեն քրիստոսագոր թագաւորին խնամքն առ օտար ազգս՝ ըսելով թէ. « Մեծաւ պնդութեամբ առնէր վրէժխնդրութիւն հաւատաց և վարուց երանելին Տրդատ, առաւել պիտոցիկ՝ որք բացակողմեանքն ³ էին յիւրում իշխանութեան ։ Այլ նոյնքը կը ցուցանեն մեզի զԳրիգորիս թոռն Լուսաւորչի վիճակեալ յեպիսկոպոսութիւն վրաց և Արուանից, ըստ խնդրոյ գործակալաց նոցա, որոնք եկին 'ի փայտակարանէ, այսինքն Տփիսէն առ արքայ ։ Խորենացւոյ մասնաւոր կերպով աւելցնելը՝ թէ. « Առաքէ զնա (զԳրիգոր) Տրդատ բազում համարձակութեամբ, հաւեղեմ Սանատրուկաւ ունամբ յիւրմէ ազգէ արշակունեաց ։ Կը հաստատեն թէ Գրիգորիս ոչ միայն բազմութեամբ երիցանց, սարկառազաց և մեծագանձ սպասուք եկեղեցւոյ անցաւ այն հիւսիսարեանակ ազգաց մէջ, որոնք բաւական էին սերմանել զբանն կենաց, և այն սառուցեալ արտերուն և աշխարհաց մէջն անգամ բորբոքել զհուրն Գրիստոսի, այլ նոյն իսկ զինուորական զօրութեամբ, որ և է խառնութիւն և

ապստամբութիւն խաղաղելու համար ։ Այսուհետեւ կը սկսին վերննձեռնել Ս. Նունէի սերմանած վարդապետութիւնը ։ Վասն զի ըստ Բուզանդայ, « Գրիգորիս երթեալ նորոգեաց անգղեկեղեցիան լուսաւոր կարգք առաջ նոյն Գրիգորի հօրն գործոցն նմանեալ ։ և ասով այն խուժադուժ ժողովրդոց բազմը՝ գեղեցիկ կերպով պիտի զուգընթանայր ընդ բազդին Հայաստաննայց ։

Խրաւցնէ Հայոց կաթողիկոսին իրաւասութեան ներքին ըլլալով, անտի միշտ կ'ընդունին իրենց հովիւներն և թագաւորքը՝, Հայք են պաշտպան առնոց կրօնից և վարդապետութեանը ։ աստի զհերետիկոսութիւն և զհերձուածս՝ 'ի բաց վարելով, և անտի պիւճիւս և պկանոնս ընդհանուր ժողովոց մերձեցընելով ։ Աղուանից թէ եկեղեցական և թէ քաղաքական բարենորոգութեանց և օրինաց մէջ, զորս կ'աւանդէ կաղանկատուացի իւր առաջին գլխին մէջ, Հայոց ազգեցութիւնը յայտնապէս կը տեսնուի ։ Միով բանիւ, Հայոց պարտական են այն ազգերը՝ ոչ միայն իրենց ազգային զգրութեան նշանագրերն և գիտութեան յառաջխաղացութիւնը, այլ նոյն իսկ Գրիստոնէութենէ վերջեղած ամենայն բարիքն, զոր քիչ ետքը պիտի տեսնենք ։

Ինչպէս արեգակն հորիզոնին վրայ խոնարհած ժամանակ բոլոր իւր գեղեցկութիւնը երկնից հորիզոններուն վրայ կը սփռէ, այսպէս Արշակունեաց թագաւորութիւնն՝ 'ի մուտս և յան-

1 Գր. Գ. Գ. Ե. Է. 11 :

2 Գր. Գ. Գ. Ե. Է. 385 :

3 Մովսէս Կաղանկատուացիին ևս իւր Աղուանից պատմութեան մէջ կը նկարագրէ այն հիւսիսական ժողովրդոց նախնական ժամանակի խճճութիւնը, քրմաց մասնահատութեան, մարգագոհութեան և հեթանոսական անդուքսովորութիւնը ։ Ապա Հայոց Լուսաւորչին և անոր որդւոց և թոռանց ձեռքով գառնալն 'ի քրիստոնէութիւն և քաղաքակրթութիւն ։

4 Ասան ըստ վկայութեան Մ. Խորենացւոյ (Գր. Գ. Ե. Է. 385) և Մ. Կաղանկատուացւոյ՝ էր Հայկազունի, զոր Վաղարշէ թագաւորեցոյց Ա.

զուանից վրայ ։ Վաղարշ՝ ազգաւ Արշակունի ։ որուն իմաստութիւնն և Աղուանից մէջ մոտեցած բարենորոգութիւնը ամենամեծ են և մասնաւորապէս պատմութեան են Մ. Կաղ. ԺԶ և ԻԶ գլխոց մէջ ։ Զուանիք, որ էր ըստ վկայութեան Մովս. Կաղանկատուացւոյ ազգաւ Հայ 'ի յեղէն Սիւնեաց և գիւցաղն պատմութեան նորա ։ Այս թագաւորս յորս ամենամեծ տէրութեանց, կ'ուզեմ ըսել ։ Պարսից, Յունաց, Խաղաքաց և Արաքսացոց հետ խաղալով, անոնց պատուանանցն ևս արժանի եղաւ ։ և բիւրապատիկ շինութեամբք և կարգք բարգաւաճեցոյց զԱղուանս ։ Վարդան և Վարդ-Գրիգոր ։

կումն խոնարհած ժամանակ, ծաւայեց 'ի ձեռն գիտութեան պաշտպան Մեկե- նասայ, կ'ուզեմ՝ ըսել թագաւորին վռամյապէս, իւր վերջին փառաւորութիւնն Հայաստանի մտաւորական հո- րիզոններուն վրայ: Հայաստան գեռ- փալատ չի տեսած իւր փառաւորման օրե- րն, եւ դարու գիտութեան լուսովն՝ հիւսիսային ազգերէն ամենէն աւելի պոյծառացաւ, և անով ևս ջանաց մա- տուցանել իրեն օգուտներն առ ազգս մարդկան: Իսկ թէ ինչպէս, տեսնենք:

Ինչպէս Ռօմի շատ ազգաց մէջ, այս պէս նաև 'ի Հայս, որ է կեդրոն նոցա, կանուխ է գիտութիւնն: Նախ Ողբ- սանդրի աշխարհակալութեան ձեռքը՝ վը սկսան ծաղկել գիտութիւնք, որուն բուն նպատակն էր Ոսիոյ ընդարձա- կածաւալ և բազմամարդ աշխարհին մէջ տարածել յունական դպրութիւնն և կազմել յամենայն ազգաց քաղաքա- կան և բարոյական միութիւն մը:

Թէպէտ և Հայոց հեթանոսութեան ժամանակի երկասիրութիւնքը մինչև տա մեզ ուղղակի և ամբողջապէս հա- րած չեն, սակայն եթէ տոհմային և արտաքին մատենագրաց ուշ գնենք, կային ստուգիւ, խորենացի՝ կ'ըսէ, թէ՝ վաղարշակայ և Արտաշեսի Բ ժամանակ դրագիտութիւնն Հայաստանի մէջ ծաղ- կած էր, և թէ մինչև ցԱրգար և ցե- րուանդ եղած միջոցի պատմութիւնքն և գիւտնագիրքն ևս կը գտնուէին Ա- նուոյ, Սինդպոյ, Եգեոսի և Մծբնայ գի- ւանաց մէջ: Իբրև հեղինակ անոնց զՄարիբաա, զՍիւրիակ, զԴերուքնա կամ զՂարուքնեա, զԽոռոհբուա և զԲարդա- ծան յանուանէ միայն կը յիշէ: Իսկ Պրուտարքոս, Արաաւաղդայ համար կը վկայէ թէ յունարէն ողբերգութիւն- ներ ևս չարագրած էր:

Իսկ քրիստոնէական ժամանակի Հայոց գիտութեան զարգացմունքը՝ Տրդատայ և Լուսաւորի օրերն եղած կը համարի Ագաթանգեղոս, ըսելով. « Տայր հրաման իւրոյ իշխանութեան յաշխարհաց և 'ի գաւառաց բազմու-

թիւն մանկաւոյ ածել յարուեստ գը- պրութեան, և կարգել 'ի վերայ հաւա- տարիմ դպրապետս ... յարժանաւոր անդիս դասս դասս և դարման ռոճկաց կարգել »:

Տարակոյս չկայ թէ Ագաթանգեղո- սի այս խօսքերն Դ դարուն դպրու- թեան և մտաւոր յեղափոխութեան ճիշդ և ամենագործունեայ պատկերը կու տան մեզի: Սակայն որչափ որ զգի- տութիւնս յառաջացել համարինք նախ քան զի դար, յայտ է թէ միշտ ասորի և հելլէն դպրութեամբ վարժած են Հայք. ինչպէս կ'ըսէ Ագաթանգե- ղոս. « Եւ գնոսա յերկուս բաժանեալ՝ զմանա յասորի դպրութիւն կարգեալ և զմանա հելլէն »: Ուրեմն բուն Հայե- րէն դպրութիւնք եւ դարուն կը սկսի, Ս. Սահակայ և Մեսրոպայ ձեռքով:

Մեր թուականին Բ և Գ դարերու գիտութեան ամենամեծ յեղափոխու- թիւնն քրիստոնէութեան ձեռքով, և նոր ասորերէնի անակնկալ ծագումն և զարգացումը յեղեսիա, կարծես թէ բաւական հաւաստիք են այս եզրակա- ցութեանք, թէ նոր Ասորերէն (Syria- que) կոչուած դպրութեան նշանագը- րուն գիւտն կամ անոնց կատարելա- գործութիւնն 'ի ձեռն ձայնաւոր տա- ուից՝ այն ժամանակն եղած ըլլայ յոյն և ասորի համաբաւոր սովետասաններու ջանիւր: Եւ ո՞վ գիտէ թէ անոնց վրայէն չի յօրինեցին հայկական դպրութեան բաղաձայն տառերն, որոնք դանիելեան նշանագիրք կը կոչուին յանուն ասորի եպիսկոպոսին:

Յուշերնելու համար թէ իրօք հայե- րէն դպրութեան բաղաձայն տառերը կային կանխաւ, և ասոնք էին ասորե- րէնի վրայէն հնարուած դանիելեան ըսուած նշանագիրքը, բայց 'ի կորիւ- նէն, Ղազար փարպեցւոյն և Մ. Խորե- նացւոյ, որ իւր Գ գրոց ժԲ զլիւն մէջ որոշ կը զուրցէ՝ թէ մինչև քանի մը տարի իսկ Ս. Մեսրոպք և Ս. Սահակ այն նշանագրերով գիտութիւն սորվե- ցուցին տղայոց, նաև կը յաւելու, թէ « Ոչ լինելով բաւական այնու նշանա-

1 Բ. ԳԼ. Ը, 42 174 և ԳԼ. Ժ, 42 179:

դրօք ստոյգ հռովել զհեզեանայ բռռից հայկականաց հազներգաբար՝ մուրա-
յածոյին այնուիկ գծագրութեամբ ։
կը վկայէ հաշակահանն փլուտորատոս՝
որ Սեւրոս կայսեր ժամանակ 'ի Հռովմ՝
կը կենար, թէ 'ի Պամփիլիա յովազ մը
բռնուեցաւ, որ իւր պարանոցէն կա-
խուած ոսկեայ վզնոց մ'ունէր, որուն
վրայ գրուած էր ինչպէս Վերտառնո-
քեալս « Թագաւոր Արշակ 2 աստուա-
ծոյն Նիզիայ » ։ և թէ այն ժամանակ
Արշակ, այսինքն է՝ վաղարշ կը թագա-
ւորէր իրօք Հայոց, Ուրեմն աստի ևս
կարող ենք եզրակացընել, թէ մես-
րովբեան նշանագրոց գիւտէն գրեթէ
3 դար յառաջ կային Հոյոց միւս տա-
ռեյն և կը գործածուէին, բոյց ինչ-
պէս կը վկայէ խորենացին, հայերէնի
ամեն հնչմանց անբաւական էին ։

Այս պատճառաւ մեծ սոփեստէսն
մեր, որ 'ի մանկութենէ ետետրից հա-
մալարանայ մէջ և յունական դպրու-
թեամբ պսակեր էր իւր ուսման ըն-
թացքը, սկսաւ ձայնաւոր նշանագրոց
գիւտին հետամուտ ըլլալ, այնուհետեւ
առ յոյն սոփեստէս գեգերելով, ի-
րաւընէ նախ ասորի սոփեստեսներէն,
յետոյ Հելլենաց սոփեստեսներուն հետ
ունեցած երկար և դործունեայ վերա-
բերութիւնքը, երկրորդ՝ ձայնաւոր նշա-
նագրոց գիւտէն վերջը՝ բաղաձայնե-
րուն վրայ բնաւ չի խօսիր՝ հաւանա-
կան կը ցուցընեն՝ թէ ինչպէս բաղա-
ձայն տառերն առաջիններուն, այսինքն
է Ասորոց նշանագրոց վրայէն ճարտա-
րուած էին, այսպէս ալ ձայնաւորքը,
որոնք մետրովքեան նշանագիրք կը
կոչուին, Յունաց նշանագրոց քննու-
թեամբը հնարեց մեծահանճար վար-
դապետ մեր։ Այս վերջի կարծիքը կը
պաշտպանէ նաեւ Հիւպլման գերմանա-
յի լեզուագէտը ։

Մենք չենք ուզեր բնաւ ուղղակի
տոհմային պատմութեան աւանդածին
հակառակիլ, որ աստուածային պահան-

ջիւղօք եղած կը համարի այն եօթնեա-
թիւ նշանագրոց գիւտն։ Այս շատ հա-
ւանական է, բոյց հաւանականագոյն
ևս կ'երևնայ այլոց՝ խորենացւոյ խօս-
քերը՝ Ս. Մեսրովբայ մնաց տեսու-
թեան վրայ այլաբանաբար զուրցուած
սեպիլը։ Առանց մերժելու խորենացւոյ
վկայութիւնը և անոր հաւատարմու-
թիւնը նուազեցընել կամենալու, մենք
միւս կարծեաց կողմը աւելի կը հա-
կինք։ Գիտնալով որ եթէ այս կերպով
եղած ըլլայ մեսրովբեան նշանագրոց
գիւտն և եթէ այն՝ սակայն միշտ Աս-
տուծոյ պարգև է և Ս. Մեսրովբայ լու-
սավայլ հանճարոյն և սրբութեանն ար-
գասիք ։

Հայերէն նշանագրոց գիւտէն աւելի,
անոր դպրութեան անակնկալ ծաղ-
կիլն 'ի սուղ ժամանակի և հասնին 'ի
վերջին ծայր կատարելութեան՝ աւելի
զարմանալի է, և դեռ անլուծանելի
առեղծուած մը կրնայ համարուիլ։ Ար-
դարեւ եթէ ոչ հայերէն դպրութիւն և
ոչ իսկ գիտութիւնը կային 'ի Հայսնախ
քան զի դար, ինչպէս ոմանք 'ի տոհ-
մային մատենագրաց կը թուին հաս-
տատել, ինչպէս կարացին Ս. Սահակ
և Ս. Մեսրովբ՝ կրկին ամօք հայերէն
գրագիտութեան՝ այնպիսի գեղեցիկ ու
ճով և ընտիր գարձուածով բանից
թարգմանել զՍ. Գիրս, քան զոր չէ
մարթ լաւագունի ակն ունել յընթացս
ժամանակաց. և հմուտքն անգամ՝ յեւ-
րոպայիս՝ Լազարոս, Վիսգոնի, և այլք,
թագաւորի այլոց թարգմանութեանց կո-
չեցին զայն։

Այսպիսի լեզուաբանական մրցումն,
մեր նիւթէն գուրս ըլլալով, հմտագու-
նից կը թողունք դատել։

Հայ ազգն, յառաջ քան զգիւտ մես-
րովբեան նշանագրոց, յատարութեան
ցրուած վատտակասէր մեղուաց նման,
յամենայնի լաւն և գեղեցիկը կը հա-
ւաքէր։ Յետ այնորիկ, ամփոփուեցաւ
իւր 'ի մեղուանոցի իւր բազմաթիւ ու-

1 Յուն. և լատ. Գիրք. Բ. էջ 30 :
2 Վաղարշ կը թագաւորէր այն ժամանակ
(295) և ոչ թէ Արշակ, ինչպէս արեւմտեան ու-

րիշ մատենագիրք՝ այսպէս նաեւ Փիլոսոփաբան
Արշակ կը կոչէ զԱրշակունի թագաւորս ընդ-
հանուր անուամբ։

սուճնարմանաց և համալսարաններու մէջ։ Սկսաւ այնուհետեւ իւր բնիկ լեզուն հաշակեթօքը ծծել զճաղիկս ի մաստնոյն Յունաց և Հռովմայեցւոյ, Ասորաց և Պարսից։ Անով հայ հանճարն հասաւ իւր աշխարհական և սուրբ գիտութեանց դագաթին։

Հինգերորդ դարը սառուղիւ կարող է միայն ցուցնել մեզի, մի զինի միմեանց իմաստուն պարս թարգմանչաց, որոնց շատերը¹ ինքնագիր երկասիրու թեամբք ևս շատ նշանաւոր հանգիստ ցան։ Այս դարուս մատենագրաց գոգցես ամենուն զրէն ոսկի կը կաթէ։ Բայց ոմանց լեզուէն աւելի՝ մտաց ձուլարանին մէջ զտուած կը տեսնենք զմը թերս իմաստութեան և զազափարականին (ideale)։ Դարն ինքնին է ոսկեղինիկ, նոյնն և ապագայից համար ոսկւոյ զանձեր ամբարեւէ բնաւ չի դադրեցաւ։ Չկայ, կրնանք ըսել քրիստոնէական թեոաւկանին Ա դարէն մինչև ցՉ դար՝ Յունաց կամ Պարսից Ս. Հայր մը և կամ երեկի իմաստասէր մը՝ որուն երկասիրութիւնքը ՚ի հայ լեզու արձանացուցած չըլլան յաւէտ յիշատակաց արժանի թարգմանիչք մեր։

Հայք արդարեւ Դ, Ե և Չ դարուն եղան խնամակալ յոյն և ասորի մատենագրութեան։ Այսպէս նաև ժիժ դարուն եղան և կ'ըլլան հետզհետէ անոնց մատակարարքն և ծաւալողքը վասն զի անընդհատ հրատարակութեամբ կ'ընծայեն զերկունս նախնական դարուց առհասարակ ՚ի վայելս արդի գրագիտաց եւրոպայոյ։

Եթէ զէպք բարեպատեհք շարունակ ընդ առաջ չեկէին յընթացս ժա-

մանակաց, ով կրնար համոզել զսնհաւան և զտարապայման հաւատացեալն Եւրոպա, եթէ ժամանակաւ հայ ազգն ևս ունեցած է իւր դրագիտութեան ոսկեգարն և բազմաթիւ մատենագիրներ և մատենագրարաններ. որովհետև մեծամեծ և անընդհատ յեղափոխութեանց ժամանակի, հրկիզութեանց և աւերմանց մէջ դարձեալ կարող եղաւ այնպիսի ձեռագիրներ վերընծայել տոհմային և օտարազգի մատենագրաց, զորս ելլաղաւ և Եւրոպէ չի կարողացան առնել, իրենց ապահով դրից մէջ կենալով հանգերձ, և այժմ ստիպուած են և Հայոց օգնութեանը կը դիմեն։ Ուրեմն այս մասին ևս խաղաց հայ ազգն իւր գերը և քան զբազում ժողովուրդս նպաստամատուց եղաւ, այս ամենակարեւոր երկասիրութեամբք, որոնք մեծապէս հուսկուած են բոլոր աշխարհի գրագէտ դասուն մէջ. նախ Եւսերիոսի ժամանակագրութիւնն (Chronique), որուն արժէքն ուրիշ կերպով չենք կրնար արտայայտել, բայց եթէ յետագայ պարագաներով. վասն զի անով կը ներկայանան մեզի Եգիպտացւոց, Քաղդէացւոց, Ասորեստանեայց և ուրիշ հին ազգաց մատենագրութեան կորսուած հատուածքը, թագաւորաց ցուցակներն, անոնց պատմութիւնն և ժամանակագրութիւնքը. դարձեալ փյուն, Սեւրիանոս, Ռսիեբերանի Մեկնոքիւն Մատթէի, հոյն Հօրն Մեկնոքիւն Եւայեայ և ներբողեան ՚ի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Ս. Եփրեմի Համարարալաւ Աւետարանաց, Պողոսի Թղթոց և առ կորնթացիս երրորդ անհարազատ Թղթոյն մեկնութիւնը. Արիստիդէս իմաս-

1 Դաւիթք, Մամբրէք, Կորիւնք, Մովսէսք, Ղազարք, Եղիշէք և համանմանիք նոցա. թէ պէտք և ըստ վկայութեան Խորենացւոյ (Գ. գլ. Դ. էջ 499). « Ի կողմնս Պարսից բաժնին և կը գործեն Ս. Մեսրոփք և Վառնապուհ, սակայն կողմնք բաժնին Յունաց իս չէին կրնար անհաղորդ մնալ այն քեզեցիկ յառաջախաղացութեանը, իրք կանուխ քան զպարս զայս տեսաւ Սլազայ անգէն իսկ յաշխարհին իւրում հայազգի պոետաց և շարասանից բազումութիւնս, որոնք յամենայն մրցմունս յաղթողք կը հանգիստանային ընդգէժ պերճաստաց իւ-

րոց։ Պրոյերեմիոս (Պարոյր) ամենամեծ հռետորս այս Գի դարուն այնչափ համբաւ ստացաւ, որ հրաւիրեալ ՚ի Կոստանդնույ անցաւ ՚ի Քաղկէս և անախ՝ ՚ի յաւերժական քաղաքը (Հռովմ)։ Հին ըստ խնդրոյ Հռովմայեցւոց առ ՚ի յանմահացուցանել գրուատեօք զայն՝ իւր համբաւն ևս անմահ թողուց պնծածաճող անգրեաւն և այս վերառաւութեամբս. « Թագուհին Հռովմ (Թագաւորի բանին » (ընծայէ)։ Եւսերիոս՝ Վարդ Խառտիւրոց։ Գրիգոր Նազ. Ի, Դ. Զաւա։

տասիրին առ Աղբիւնոս կայսր և 'ի Գռլումն աւազակին ճառերն. Անսիգք Անտիոքայի Ասոնք ամենքն ալ բաց 'ի վերջնոյն, այնպիսի երկասիրութիւններ են որոնց յոյն օրինակները կամբոս մասնէ կամ բողոքովին անհետացած են, մեր տպարանէն 'ի լոյս ընծայուած :

Որչափ աւելի ուրեմն երախտագիտութիւնիս պիտի շատցնէինք եթէ մեր թարգմանչաց և անոնց յալորդ իմաստնոց ամբողջ երկասիրութիւնքը միանգամայն մինչև առ մեզ հասած ըլլային : Ասոնց վրայ տեղեկութիւն ստանալ փափաքողը կրնայ աչքէ անցնել 'ի Ս. Ղազար 1325 և 1829 թուականներուն իտալերէն տպուած կրկին երկասիրութիւնքը, որ են, Quadro delle opere di varii autori anticamente tradotti in Armeno, և երկրորդն, Quadro della storia letteraria di Armenia .

Առ ժամս կը լռենք, և կը թողունք որ հմուտ հայերենագէտն վիլլըֆրուա խօսի Հայոց վրայ : և Նշանաւոր լեզուաց (Յունաց և Ասորոց) և գրականութեան մասին հայ ազգին ունեցած սէրն, պէտք է որ նոյնպէս սիրելի ընէ մեզի և մեծարգոյ այն ազգն և ժողովուրդը : Վասն զի իմաստնագողներն 'ի նոսա և հանճարեղք այն լեզուներով գրուած լաւագոյն երկասիրութիւնքը թարգմանելով իրենց հայրենիքն աւանդապահ ըրին ամեն տեսակ իմաստապատում և կարեւոր գրուածոց :

1 Ղազար փարպէցին իւր պատմութեան յաւաքաբանին մէջ, էջ 44. յայտնապէս կը ծանուցանէ թէ շատ ուրիշ հայ մասնագէտք կային և գաղտնի մէջ բաց 'ի ծանօթ եղածներէն՝ ըսելով. « Ընդ Բաղա՛ ճառս Իսկնի՛ն Թաթայնի պապա՛ Գրացի Հայոց անցի » :

Սակայն քեռ աւելի հետաքրքրական են Բուզանդայ և Աբաթմանգեղոսի վկայութիւնքը, որոնց առաջինը իւր Գ Գրքունութեան Ա գլխուն մէջ Տրդատայ գործոց վրայ խօսելով կը յաւելուի, թէ « Այն ամենայն (այսինքն գործերն) 'ի ձեռն այլոց գրեցան » : Այլոց յոգեալի բառն՝ կը ցուցնէ թէ Աբաթմանգեղոսէն զատ՝ ուրիշ ազգային պատմիչք ևս կային Բուզանդէն յառաջ, որոնց անուանքն և երկասիրութիւնքը մեզի ծանօթ չեն :

Եւ Աբաթմանգեղոս նոյնպէս իւր քրոջ յա.

ԳՐԱԿ Գ.

Յիրաւի ուրեմն չենք սխալիր բռնել, թէ Հայք իրենց գործունեայ ձեռներէցութեամբն և գրաւորական վաստակը փունիկեցոց կը նմանին : Որովհետեւ իրենց գիտութեան և արուեստից բարձրագոյն կէտը վերացած ժամանակ՝ չեն դանդաղիր դարձնելու իրենց տեսութիւնը հիւսիսական անգրագէտ ազգաց վրայ, յորս դար մը յառաջ տարածեցին Գլիստոնէութիւնն : Բայց այն ժողովուրդներն Ս. Գրոց թարգմանութիւնն և ազգային դպրութիւն չունենալուն պատճառաւ, տակաւին զոգցես զուրկ մնացեր էին անոր բարոյական և կրօնական դաստիարակութենէն :

Սուրբն Մեսրոպն՝ իբրև նոր ոմն կազմուս կ'աղւերորի 'ի վրաստան (անշուշտ խնդրանք անոնց եպիսկոպոսին Մովսիսի), և հանգերձ Զաղայի ոմամբ թարգմանաւ հելլէն՝ և հայ լեզուի », կ'ըսէ Խորենացի⁵ և անոնց նշանագիրներն ևս կը ստեղծէ « տուեցելովն 'ի վերուստ շնորհաւն » :

Հօս արդարև հայ Հերոդոտոսը՝ Զաղայ հելլէն և հայ լեզուի թարգմանին յիշատակութեամբը, որ էր օգնական Ս. Մեսրոպայ, կը ցուցնէ թէ վրաց նշանագրերն ևս յունական նշանագրոց վրայէն ճարտարուած ըլլան 'ի ձեռն Մեսրոպայ : Ինչպէս « տուեցելովն 'ի վերուստ շնորհաւ » բառերովը, լաւ ևս կը թուի հաստատել նախնաբար ըրած մեր ենթադրութիւնը, այսինքն թէ Խո.

աւշաբանին մէջ կը հաստատէ, ըսելով. « Որ (չի գիտցուի թէ ոչ են) հարցեալ զաղայնի մոթեան՝ պատմցի նոցա և զժողովր կարգեալս և ասացի նոցա » . . . Անշուշտ այդ հայրական ըսուած մասերից մէջ էին Մարիբաւս Աստիան և Սարաբաւս Մծուրեցցին և այլք անծանօթք : Եւ Մ. Խորենացին կամ այս վերջին և կամ ուրիշ պատմագրաց անծանօթից գոյութիւնը կը հաստատէ իւր Ա քրոց ԻԲ գլխուն մէջ, որ Բագրատունեանց յեղին վրայ խօսած ժամանակ՝ կ'ըսէ. « Ասելն յմեզ անհաւատի մարդոց . . . 'ի Հայկայ զԹագադիր ազգք լինել Բագրատունեաց » :

2 Այս իսկ ապացուցութիւն մ'է նախնաբար ըսածնուս թէ մեսրոպեան նշանագրքն՝ 'ի յըշանագրոց Յունաց ճարտարեալ էին :

3 Գլքք. Գ. ԷԼ. ՄԻ. էջ 499

րենապին «տեսիլ և շնորհ» բառերն հօս
ալլաբանօրէն զործածած ըլլայ՝ սուրբ
վարդապետին բնատուր հանճարոյն և
մտաւորական տեսութեանցն օրինակ :

Բաց 'ի նշանագրոց գիւտէն, ուսում
նարաններ կը յօրինէ, աշակերտներ
կը ժողլէ և զՏէր խորձենացին և զՄու-
շէ Տարոնեցին վարժապետ կարգելով
վրայ, կը գիմէ յաշխարհն Աղուանից :
Անոնց լեզուի նշանագրերն ևս կը ստեղ-
ծէ, ըստ վկայութեան խորենացւոյն և
Մ. Կաղանկատուացւոյն, Բենիամին շը-
նորհաւոր կուռած թարգմանին գոր-
ծակցութեամբը :

Աղուանից նշանագրոց մասին թէ-
պէտ և խորենացին չի զուրցեր թէ հրա-
շիւք եղաւ և ոչ իսկ թէ ինչ լեզուի նշա-
նագրոց վրայէն հնարեց, բայց այնպիսի
պարագաներ կը պատմէ, որով չենք
տարակուսիր ըսել թէ ոչ Յունաց և ոչ
ալ մեսրոփբեան նշանագրոց նմանու-
թեամբ էր, այլ ասորերէն նշանագրոց
վրայէն : Որովհետեւ Զաղայ քաջ հեղե-
նագէտն, և հայ թարգմանը, զոր մի և
նոյն ժամանակ գրեթէ տարաւ Մես-
րովբ ընդ իւր 'ի վրաստան, հօս ընաւ
չի յիշուիր, այլ անոր տեղ Բենիամին
թարգմանը կը յիշուի, որոյ համար կ'ը-
ռէ խորենացի, թէ վասակ Սիւնեաց իշ-
խանը զրկեց Անանիա եպիսկոպոսին
խնդրանօք, և որու անունէն իսկ կը
տեսնուի թէ ասորի մ'էր : Բ. Աղուանից
ըզուն, ըստ ասելոյ խորենացւոյն,
կոկորդախօս, աղխազուր, խժական և
խնցրեկ էր, որուն ասորերէնը միայն
կը յարմարէր հնչելու՝ որ քիչ ձայնաւոր
ունէր :

Հօն ալ նոյնպէս ամեն բան կարգի
գնելէն վերջը, իւր Յովնան աշակերտն
ուրիշ քահանայից հետ վերակացու կը
կարգէ սնոնց, և Արափազէն թագաւո-
րին դրան. և ինքն կը փութայ առաքե-
լական եռանդով վառուած առ Կաղ-
բլա և առ ամենայն խուժադուժ ազինա
Պահակին կամ Դրանցն ճորայ, զորս
նուաճեց Մեծն Աղեքսանդր, կ'ըսէ Մով-

սէս Կաղանկատուացի պատմիչը իւր
պատմութեան գրոցը մէջ : Մինչև Սա-
րմատաց կամ Սարմատացւոց մէջ ևս
ուսումնարաններ և գիտութիւններ մը
տուց և քրիստոնէութեան և քաղա-
քակրթութեան նախատարերբը եր-
մանեց : Յետ ամենայն բարեկարգու-
թեանց կը դառնայ 'ի Հայաստան
թարգմանութեանց պարապելու :

Անշուշտ Ս. Սահակայ և Մեսրովբայ
շնորհիւն, որք ինչպէս իմաստութեան,
այսպէս նաև իւր յունական քաղաքա-
գիտութեան բարձրագոյն և աննման
անձնաւորութիւններ՝ արժանի են բո-
լոր Եկեղեցական հարց մէջ՝ Ս. Բարսե-
ղի և Եւսեբիոսի բարձակից և նմանա-
կից ըլլալու. ապագայք զեռ ուրիշ շատ
երկասիրութիւններ ևս պիտի տեսնէին,
եթէ այս կրկին արդեալքը զանոնք յետս
չի կասեցնէին. նախ Պարսիկք, կը վը-
կայէ խորենացի, թէ մեր աշխարհի մէջ
գտնուող յոյն զրքերն այրած էին, այն-
պէս որ Ս. Մեսրովբ երբ դարձաւ անդ,
գտաւ զամուլակիցն իւր զբաղեալ յա-
սորի թարգմանութիւնս : Բ. վերակա-
ցուաց ձեռքով ամենուրեք արգելած
էին յունարէն գալուցիւն կիրառու-
թիւնը :

ԳԼՈՒԽ Զ.

Տեսութիւն մի 'ի վերայ Պարսի և Արափու-
նի քաղաւորաց հարստութեանն 'ի Հայս. —
Հայաստան միջնաբերդ 'ի մէջ երկից ինքնակա-
լութեանց, այսինքն է՝ Պարսից, Հռովմայեցոց և
Յունաց. — Հայ ազգին այս շրջանիս մէջ ունե-
ցած ազդեցութիւնն և մեծագոյն օգտուներն. —
Անկումն Արափունի քաղաւորութեան Հայոց. —
Անոր տխուր հետեւանքներն կամ անմիջական
յեղափոխութիւնք Արեւմտեան և Արեւելեան պե-
տութեանց. — Եզրակացութիւն :

Արափունի թագաւորութիւնն որ-
չափ որ մերձաւոր է ժամանակաւ և
նոյն իսկ ըստ բաւականին ծանօթ նաև
արեւմտեան պատմագրաց, սակայն նոյն
չափ ևս կրնանք ըսել թէ անոր ծա-

դուռնն և պատմութիւնը զանազան խորհրդաւոր քողերով ծածկուած է, յետագայ պարագայից պատճառաւ, որք են. նախ Մակեդոնացւոց կամ Սելևկեանց ժամանակի խառնակութիւնը դրութիւնք իրաց, յորում ժամանակի ըստ վիպարութեան Մ. Խորենացւոյ՝ «այր զարամբը ելեալ» կ'ուզեն տիրել Հայաստանի: Բ. Մի և նոյն ժամանակ Հայոց և Պարթևաց հետ կ'ապստամբին՝¹ նաև Հնդկիք կամ Բակտրիացիք, Պարսիքը, Ասորիքը, Սկիւթացիք և Կապաթովկացիք, որոնց ինչպէս աշխարհաց՝ այսպէս նաև ազգային մերձաւորութիւնքն և թագաւորական հարստութիւնքը կը շփոթեն և շփոթեցին յաճախ արևմտեան պատմագիրքը, անխորտիւր ընծայելով անոնց Արշակունի՝² վերագրին: Գ. Այն միջոցին անընդհատ պատերազմաց և ապստամբութեանցը վրայ՝ կրկին կ'ընկնէ ևս կ'աւելնան, աշխարհագրական դրից փոփոխութիւնքն և արևելեան և տոհմային մատենագրաց գործածած ժամանակագրութեան անհամաձայնութիւնքն ընդ ժամանակագրութեան արևմտեան պատմագրաց:

Տոհմային մատենագիրք մեր՝ ընդ մարիբասեան աւանդութեան կամ ընդ Խորենացւոյ՝ ոչ անբարդոյնս 'ի վեր կը հանեն քան զամեն 150 նախ քան զՔրիստոս՝ սկիզբն Արշակունի պայազատութեանն 'ի Հայաստան, և ոչ իսկ որոշակի կը ցուցնեն թէ Հայկազունեաց իշխանէ մը յառաջ եկած էր նա. այլ Պարթևաց՝ Արշակայ քային եղբորէն՝ Վաղարշակայ, և թէ Արշակ թագաւորէր 'ի վերայ Պարսից:

Իսկ արտաքին պատմագրութիւնն՝ Դիոդորի՝³ Ապպիանոսի՝⁴ Ստրաբոնի՝⁵,

Պոդիրիոսի՝⁶ և Պլուտարքոսի, անբարձեք ունին այս նկատմամբ: Վասն զի Մեծին Աղեքսանդրի Հայաստանի տիրելէն մինչև ցամա 189, Հայաստանի մէջ հանդիպած դէպքերն յիշատակելով՝ կը պահեն անընդհատ թեւ ինչ Հայոց ինքնավարութեան կամ հայկազունի իշխանաց մինչև յթագաւորութիւն Արշակունեաց և կամ Պարթևաց, ըստ վիպարութեան պատմագրաց, նախ Մեծն Աղեքսանդր՝ Հայաստանի կուսակալ կը կարգէ զՄիհրան ոմն, որ Դարենի ժամանակ Սարգիսացւոց պահպան էր: Բ. Յամին 245, կը յիշուի Արշամ անուամբ իշխան մը 'ի Ծոփաց աշխարհին՝ յանուն Արամաշատայ, Գ. Յետ պարտութեան Նեոպտոլեմոսի յեւթեանց, կ'ապստամբին Հայք 'ի Մակեդոնացւոց, և Արդուատ անուամբ մէկը կը թագաւորեցընեն: Այս թագաւորիս մահուանէն յետոյ կ'ըսուի՝ թէ Սելևկիացիք նորէն նուաճած են զՀայաստան: Բայց անոնց կողմանէ կուսակալ դրուած հայկազն Սրտաքսիաս կամ Արտաշատ կը թագաւորէ յամին 189 կամ 190 Հայաստանի վրայ, և Անիքաղայ խորհրդովը, զոր մարդասիրապէս հիւրընկալելով պաշտպանեց անոր թշնամեաց դէմ, կը յինէ զկարբեղոնն Հայոց, կ'ուզեմ ըսել, զանառկին Արտաշատ: Կը յաւերժանայ այնուհետև անոր պայազատութիւնն՝ Հայաստանի թագաւորական գահոյից վերայ՝ յաղթական հանդիսանալով Անտիոքոսներու ամենայն կերպ բռնակալութեանց դէմ:

Օտարազգի պատմագրաց այս վերջին աւանդութիւնն, որ յամին 190 կը դնէ Հայաստանի Արշակունի թագաւորութեան սկիզբը, ոչ միայն չի հակա-

¹ Տակ. Տար. Բ. ԳԼ. Ա. էջ 63: Մ. Խոր. Բ. ԳԼ. Ա. Բ. էջ 153:

² Այն Մարգէնիւր Պատմ. Արշ. երկասիրութեան մէջ երեք պայազատութեան կը բաժնէ այն հարստութիւնն. այսինքն է: Արշակունիք Հնդկաց, Արշակունիք Պարսից և Արշակունիք Հայոց և Պարթևաց:

³ Սելևկիացի հատակ:

⁴ Ասոր. 45, 46, 55, 66:

⁵ ԺԱ. Գիրք:

⁶ Մնացորդ. Գպր. ԻԶ. ԳԼ. Զ:

⁷ Յամին 170-160 կը յիշուի Քոնքրէոս ա. նուամբ թագաւոր մը, անշուշտ ի՞նչալ Արտաքսիասայ: Ասոր և վերոյիշեալ իշխանաց գահականներն ևս կը գտնուին այժմ Հայոց սեպհական խորհրդը. (Վիսկոնց. Պատմագր. յուն. Տում. Բ. ԳԼ. ԺԲ. և Տախտակ. ԺԶ. 1, 2):

ռակիր տոհմային աւանդութեան և բնաւ չեղձաներ զայն, (որովհետեւ 40 տարի կանուխ է ժամանակաւ և այս միջոցիս մէջ կրնանք զետեղել վերոյիշեալ աւանդութիւնքը), այլ մանաւանդ մեծ լոյս կը ծագէ մեր Արշակունեաց հաւրաստութեան խորհրդական վհից վրայ Թիրաւի նա կը ցուցանէ, Ա. Թէ 190 տարի նախ քան զՔրիստոս և յառաջ քան զԹագաւորել ցեղին Արշակայ Պարթևի, կը թագաւորէր Հայոց՝ հայազգի Արտաքսիասայ ցեղը — Բ. Յա. մին 150 կը սկսի թագաւորել Հայոց 'ի ցեղէն Պարթևաց'՝ Վաղարշակ, կամ Արտաքսիասայ հայազգւոյ պայազաւ տութիւնն ընդհատելու պատճառաւ, և կամ Պարթևեաց և Պարսից Արշակունիներուն աշխարհակալութեան և Հա. յաստանի Արշակունեաց կամ Արտաշիսեանց հետ ազգակցութիւն ունենալովն: — Գ. Թէ ոչ միայն ժամանակի ետեաւորութեան՝ այլ նոյն իսկ պայազատութեան և ցեղական խտրոց մը կայ ընդ մէջ թագաւորացն Պարթևաց և Արշակունեաց, որ դեռ մեզի քովածանօթ չէ: Ուստի ոչ միայն տոհմային պատմագրաց, այլ նոյն իսկ օտար ազգաց ու մանց վրիպակ և խառնաշփոթ կէտ մը կրնայ համարուիլ այս, զոր առանց խտրութեան ժամանակի և ազգակաւ նութեան գրեթէ միշտ իբրև լմի ինչ կը վարեն Պարթև և Արշակունի թագաւորաց սկզբնաւորին և պայազատութիւնքը:

Բայ 'ի Վաղարշակայ Ա. Արշակայ Ա. և Արտաշեսի Ա. որոնք Հռովմայեցոց հետ սերտ վերաբերութիւն չունեցան, Միլին Տիգրանայ և Արտաւազդայ մոսին ոչ միայն Տիտոս Լիւիոս և Կիկերոն՝ այլ նոյն իսկ այն թագաւորաց զրոմներն համաձայն կը պատմեն ընդ տոհմային մատենադրաց մերոց:

Սակայն յամէ 34 նախ քան զՔրիստոս մինչև ցամա 300 յետ Քրիստոսի կարծէք թէ երկու կը բաժնուի Արշակունի թագաւորաց, կամ լաւ ևս բեւոյժ, Հայաստան 'ի ներքին և արտաքին արարուածոց պատմութիւնն և ժամա.

նակադրական յառաջխաղացութիւնն, թէպէտ և չկայ իրօք այնպիսի կէտ մը, յոր արեւմտեան և տոհմային մատենագիրք մեր ըստ ամենայնի զուգընթացն, ինչպէս կը զուգընթացն նախայիշատակեալ երկու թագաւորաց նկատմամբ, բայց միշտ միաբանութեան թեւ մը կը տեսնուի երկուստեք. որ թէպէտ և սարդիոստայնի պէս նուրբ է և 'ի միջան աղջ հազիւ տեսանելի, սակայն ընդ իւր կրելով զփայլ բացաւ. յայտ ինչ ճշմարտութեանց՝ կարող է դէմ դնել որ և է ընդոստ բնթացիք և յանդուրն յարձակմանց դէմ: Որինակ իմն, Արտաշեսի աղայանօք զՏրայիտ, նոս հայտեցընելն, և Տիրանայ վերահռանալն 'ի թագաւորութիւն իւր Ղուկիոսի վերոսի օգնութեամբը:

Ուրեմն ինչպէս չէ մարթ բացառել զաւանդութիւնս վերոսի Պատերկուդոսի, Տակիտոսի, Սուետոնի, Յովսէպոսի և Պլինիոսի, վասն զի ճշմարտասէր քննիչք են, և դրամներէն հանած են զանոնք ըստ մեծի մասին, այսպէս ալ չէ և չէ ներելի մերժել տոհմային պատմագրութեան աւանդածներն, յորմ մատենագրաց 'ի քանի մի թեթեւ տաւաճայնութենէ մասնական դիպաց և անձանց, ընդհանրապէս գեղեցիկ կը զուգընթացնեն Արշակունի թագաւորաց մասին՝ Մարիբոս Կատիկոս, Մարբբա Մծուրեցիին, Ագաթանգեղոս, Բուզանդացին փաւստոս, Չենոք Գլակ, Եղնիկ և Մով. Խորենացի, Խոհակն քննագատութիւնք չի կրնար հաստատել, թէ հայ Հերոդոտոս իրմէ յերիւած է Արշակունեաց պատմութիւնն առանց ստուգապատում հաւաստեաց. որովհետեւ մեր աշխարհի երգերն, անուանք տեղեաց և ասոնց նման կենդանի և անխօսուն աւանդութիւնք՝ անոր աւանդածները լաւ կ'երաշխաւորեն:

Յամէ 300, կ'ուզեմ ըսել, 'ի Մեծէն Տրդատայ մինչև ցԱրշակ Բ. կը սկսին իրարու մօտենալ արտաքին և տոհմային պատմագրութիւնք: Թէպէտ և հանդոյն երկրագնացոյս և լուսնի փո.

խաղարձարար իրարմէ լոյս կ'ընդու-
նին, սակայն կիրառութիւնք տարբեր
ժամանակագրութեանց, ներքին զբաղ-
մունք թագաւորական յօրինուածու-
թեան, արտաքին աղերսք կամ դեսպա-
նական բռնազնացութիւնք և ասոնց
նման ուրիշ խափանարար պատճառք,
խորոց անկեղծ ընդ այս և ընդ այն կ'ար-
գելուն անոնց միաբանութեան լոյսի և
'ի մի կեդրոնացումը. մանաւանդ թէ
մերթ զմին և մերթ զմիւսը այնպէս կը
խաւարեցնեն, որ չէ մարթ բացայայտ
կերպով և 'ի մի կէտ չօտարեւ այն կըր-
կին պատմագրութիւնքը ըստ ամենայն
դիպաց:

Յակայն յԱրշակայ՝ ցրաժանուծման յեր-
կուս Հայոց թագաւորութեան, այնպէս
կը մօտենան իրարու, որ կրնայ ըսուիլ
իրաւցնէ՝ թէ ոչ միայն ձեռք ձեռքի
կու տան, այլ և մատիւն 'ի համբոյր
միաբանութեան:

Իսկ անտի մինչև ցլերի թագաւո-
րութեան Արշակունեաց այնպիսի ըս-
տուգութիւն և զուգընթացութիւն դի-
պաց և ժամանակագրութեան կ'առնու-
տոհմային պատմագրութիւն Արշակու-
նեաց, որ ոչ միայն պէտք չունի արտա-
քնոց երաշխաւորութեան, այլ մանա-
ւանդ թէ նոյն ինքն է երաշխաւորու-
թիւն տուող օտարազգի պատմագրու-
թեան և դժուարանկնիւն անգամ դի-
պաց Արշակունեաց Հայաստանի, և ա-
նոնց դրացի ազգաց վճիռ հատանողքն
են Մ. Խորենացի, Կորիւն, Եղիշէ և
Ղազար փարպեցի:

Ըստ աւանդութեան մարիբասեան
պատմութեան, քաջն Արշակ զեղբայրն
իւր վաղարշակ 'ի գահն Արշակունի
թագաւորութեան Հայոց հաստատած
ժամանակ, ստուգիւ հաստատեալ ամ
րացոյց այնու զթագաւորութիւն Պար-
թեաց, ինչպէս յառաջ քան զայն Յոյիք
կամ Սեւեկիայիք զԱրտաքսիաս հաս-
տատելով 'ի թագաւորութեան՝ ուզե-
ցին անյուշտ անով Պարսից դէմ պա-
տուար մը կանգնել և Արեւմտեան տէ-
րութիւնն ապահովել:

Յիրաւի երկուստեք ևս այն պետու-
թիւնքն հասան իրենց նպատակին,
վասն զի Արշակունի թագաւորու-
թիւնը դամ մի ստանալով զուրի և զօ-
րութիւն յաղթական և սամոնաբար
խաղելով զղլթայս բռնակալութեան, ու
րոնք կաշկանդեալ կը պահէին զնա,
այն ժամանակէն մինչև ցլերի մեծա-
մեծ ծառայութիւններ մատոյց հիւսի-
սային ժողովուրդներէն զատ նոյն իսկ
Արեւելեան և Արեւմտեան ինքնակալու-
թեանց, զորո չի կարողացան առնել
թերևս արիական գունդք Մառնէից
Պարսից և լեզեռ/ւաց Հոռովմայեցոց,
լընթացս ինն դարուց:

Հայաստան, այս ամենուստ անմատ-
չելի լերանց շղթաներով պատսպա-
րուած աշխարհն, որ ըստ բազմահմու-
տն Ռաւլինսոնի¹ և Տ. Շմիթի, բոլոր
Ասորեստանեայց և մարական թագա-
ւորութեան շրջանաց մէջ բնական միջ-
նաբերդ եղած էր Հայկազունի հարըս-
տութեան իշխանաց, այսպէս ևս յետ
այնորիկ, կրնանք ըսել, թէ Արշակու-
նեաց կամ Հայոց թագաւորութեան
Բ հարստութեան շրջանին մէջ հարկ էր
որ ըլլար և եղև իսկ միջնաբերդ հաս-
տատութեան և տեւելոյ Պարսից և հռով-
մէական պետութեանց, փոխադարձա-
բար և ողանչելի իմն ազդեցութեամբ:
ՄԺբին՝ հանդերձ Միջագետաց կամ
Ադիաբենի հիւսիսային մասովն անդրս-
տին 'ի վաղ ժամանակաց ըլլալով ար-
քայանիստ Արշակունի թագաւորացն
Հայոց, մէկ դար յետոյ երբ Արե-
ւմտեան ինքնակալութեան արշաւանքն
և թշնամական վերաբերութիւնքն սկը-
սան ընդ պետութեան Արեւելեայց կամ
Պարսից, բարձրացաւ իբրև ամրոց ինչ
անմատոյց ընդդէմ սպառնալից հոսա-
նաց նոցա դէպ յԱրեւել, ինչպէս յետոյ
ժամանակաւ ալ եկաց ընդդէմ Արեւ-
ելեայց կամ Պարսից՝ չարշաւելու Արե-
ւմտեան տէրութեան գտաւաններն:

Արդարև Տիգրանակերտ և Արտա-
գերը, անմատոյց վայրք բնութեան
'ի հարաւային սահմանաձայրս Հայաս-

¹ Հինգ պետութիւնք, Հո. Ա. էջ 261:

տանի, եթէ կը ներուի ըսել, էին կըրկին պսակաւակէք ապահովութեան (Valvul de la sécurité) ընդդէմ հեղեղառատ լեզէնաց Հռովմայեցւոց 'ի Պարթևաստան և 'ի Պարթևաստան, ինչպէս նաև պարսկային Մատենից դէմ՝ չարաւելու 'ի կուսակալութիւնս Հռովմայեցւոց կամ յԱտորիս: Այսպէս ալ Արտաշատ, գործ իրաւցընէ արժանաւոր հայկազն Արտաքսիասայ և Աննի բաղայ զինուորական հաճարոյն, զոյգ ընդ իշուանդակերտի և ամրոյն Անոյ, էր յարեմտեան և հիւսիսային մասին Հայաստանի, ընդդէմ ամենայն յարձակմանց սկիւթական հրոսակաց, Հայքալաց կամ Հեփթաղաց, Ալուանից, վարաց, Ալանոց և ուրիշ բազմաթիւ և խուժաղուժ ազգաց, զորս յիշատակեն եղիչէ և Ղազար փարպեցի:

Յընթացս պատմութեան՝ Արշակունեաց և Սասանեանց կը տեսնենք զՀայաստան իբրև միջնաբերդ իմն, որ յամէ 87 նախ քան զԲրիտանոս կը սկսի առ ինքն ձգել զհազարէն և զանընդհատ արշաւանս Հռովմայ ինքնակալութեան: Պատճառը թէպէտ և յայտնի չէ, սակայն կիկերոնի վկայութեանը վրայ հաստատուած, կրնանք ըսել թէ Հայոց տկարութիւնն աւելի՝ մեծութեան և փարթեմութեան փայլէն զոչոտեալ՝ կը դիմեն անդ Հռովմայեցիք 'ի Միջագետաց, յԱտորոց և 'ի Պոնտոսէ:

Ըստ վկայութեան պատմագրացն Հռովմայեցւոց, Հայաստանի ընդարձակ դաշտերը լի են անոնց լեզէնախուժմբ

բանակներովը: Սիդաքսը, Կրասոսը, Լուկուլլոսը, Պամպէոսը, Անտոնիոսը, Գաբիանոսը, Մուրենոսը, Տրայանոսը, Գերմանիկոսը, Ներոնը, Կոնստանտինը և թէոկրիտոսը, ովկիանու անսանձ ալեացնման միմալով, մի գլխի միմեանց կը թեակոխեն մինչև 'ի խորս² իսկ Հայաստանի: Բայց երբեմն սաստիկ տարածուելով անոր ընդարձակ դաշտաց և անել լեռանցամէջքը, և երբեմն ալ չարաչար զարնուելով այն միջնաբերդին, միահաղոյն անոր պարսպացը ներքև բնաջինջ կը խորտակին³, քան զինքեանս հզօր բանակաց և քաջահմուտ պատերազմողաց հանդիպելով, որոնց թուէն են Միհրդատ, Սուրեն, Արգար, Բակուր, Բարեպարան Ոչտու, Նի, և այլ հարկատու և զաշնակից զօրավարներ: Որոնք բաց 'ի շքեղ յաղթութեանց՝ զորս երկիցս և երիցս տարան ընդդէմ Մուրենայ և Լուկուլլոսի, զկրասոս իսկ հանգերձ 40,000 լեզէնոսք Հռովմայեցւոց և արծուէնչան զօշուք յաւելին 'ի յաղթմանակ հայազգի աշխարհակալին Տիգրանայ և թագաւորին Պարթևաց (Արտաշիսի) մերձ 'ի Կարբէս, ըստ վկայութեան Ովրատեայ⁴ և Մ. Խորենացւոյ⁵: Իսկ զօրաւորագոյն գտնուած ժամանակին, յաճախ Հայաստանի քարայրէն և մոեղէն պարուսպաց վրայ թափելով իրենց զինուց և զօրութեան ցատուժը, հուսկ ապա հաստատուեանմբ դաշանց⁶ Հայոց ոսկին և արծաթն առած անդրէն յետս կը վերադառնան—Այս շրջանին մէջ հայ ազ-

1 Պոնո, Հէ. 12, 21: Սպարտիանոս, Կար. 6:

2 Լուկուլլոսի Արտաշատ քաղքին մօտ Տիգրանայ հետ ըրած Զախատամարտը Պլուտարքոս փայլ կը պատմէ, այն զօրավարին վրայ խօսած ժամանակ. բայց անստույգ կ'երևի. որովհետև ոչ փայն տոհմային մասնագիրք մեր բնաւ չեն յիշատակեր, այլ նոյն ինքն կիկերոն՝ Մուրենայ մասին խօսած Զառին մէջ Տիգրանակերտի վրայ փայն կը խօսի, ուր իբրեք եղաւ այն պատերազմն, և ոչ բնաւ Արտաշատի վրայ:

3 Տիգրան ձեռք կարգաւորելով Միհրդատայ, որ իրեն ապաւինած էր, Պոնտոսի կողմերն ահաւոր հարուած մը տուին Փաբիոսի և Տրեալոսի զօրաց, 7,000 հոգի ջարդուելով: Կըսուի թէ Տիգրանեանք և Միհրդատեանք բնաջինջ կ'ընէին Հռովմայեցւոց բանակը, եթէ Միհրդ-

ատ վերաւորուած չըլլար: Եւ իբրեք ամենէն աւելի ազգու վկայ էն առ այս՝ բանք հօրն լատին Զառատիստուլթեան, որ 'ի Զառին յաղագս Մալլուս օրինաց:

4 Կիրք Գ. գլ. Բ:

5 Գիրք Բ. գլ. ԺԷ:

6 Եւս մահուան Միհրդատայ և իւր որդւոյն ապտամբութեանը պատճառաւ, տաժամանակ մը կը խոնարհի Սեծն Տիգրան Պամպէոսի առջև, և դաշինքով և ոսկւով ետ կը դարձնէ Հռովմայեցիս կ'ըսէ պատմութիւնն: Բայց քիչ յետոյ իշուանեաց քաջ նահապետին ձեռքով կը պաշարէ զԿաթոն յԱմսիոց, և կը ափէ վերստին Ատորոց և ուրիշ երկիրներուն, զորս կորուսած էր: Այսպէս կ'ընէին նաև Տիգրանայ յարդրք Արշակունի թագաւորք մեր:

գրն շատ օգուտներ ևս կը մատուցանէ իւր թշնամոյն իրեն երկրին արգիւնաբերութեամբքն և վաճառականական սերտ յարաբերութեամբքը, զորս ստէպ կը յիշատակեն մատենագիրք Հռովմայեցւոց ։

Եւ այս Կերպով Պարսից պետութիւնը կը բաղդաւորի շատ և շատ անգամ ազատ մնալ ահաւոր թշնամոյն մահառիթ հարուածներէն, իւր իշխանութեան տկարացած ժամանակներն . և այնպէս դարուց 'ի դարս կը յաւերժացնէ տակաւին իւր գոյութիւնն և թագաւորական հաստատութիւնն ։

Հայք իբրեւ քաջամարտիկ պահաւորդք այս միջնաբերդիս, ինչպէս Արտաշեսի Ա, Տիգրանայ Բ և անոնց յաջորդաց ոմանց ժամանակ հռովմէական պետութեան դէմ զպարսկայինը կը պաշտպանէին, պարզապէս ազգակցութեան պատճառաւ, այսպէս ալ Կերականդէն Բ գրեթէ մինչև ցվերջ առհասարակ՝ Արեւմտեան պետութեան կը նպաստեն ընդդէմ բռնութեանց Սասանեանց, կրօնակցութեան և բնական և քաղաքային դաշանց կրկին պայմանօրէն վարեալ՝ Պայմանք՝ զոր հաստատեցին ընդ միմեանս Կոստանդիանոս և Տրդատիոս Մեծք, երգմամբ Ս. Աւետարանին, որ ոչ երբեք խզեցաւ, ըստ վկայութեան տոհմայինց մատենադրաց մերոց¹, և տեւեց մինչև ցեօւրիա. նոս Ռւրացոյ և ցՄարկիանոսս ։

Յետ վաղարշու Ա և Արտաւանայ թագաւորաց Պարսից, որոնք արդէն իսկ ռիսերիմ և ահայուցիչ թշնամիք էին Հռովմայեցւոց, շուտով պիտի յաջորդէին Արտաշիքը և Շապուհը 'ի ցեղէն Սասանայ ։ Որոնք Ամիլկարայ և Աննիւրաղայ նման երգուեալ 'ի սուր և 'ի հուր, ահագին ևս կործանումն կ'ըստ պառնային, ոչ միայն Հայոց, այլ նոյն

Իսկ Արեւմտեան ինքնակալութեան, որոյ հետ Հայք դաշնակից էին ։

Սակայն դեռ մերձաւոր վտանգ չի կար, վասն զի Հայաստանի Արշակունեաց իշխանութիւնը, Մեզաւոյի կամ ժալկային պողիպոտի պէս, երկու զլուռ ունէր և երկուս ճիրանս, մէկն 'ի Միջագետս Հայոց և միւսն 'ի մեծն Հայաստան ։ Առաջինը վիրաւորուած և տկարացած ժամանակ՝ վերջնոյն ձեռքով դարձեալ կարող էր շնչել և պաշտպանել՝ ոչ միայն զինքն, այլ և զդաշնակիցս իւր . մանաւանդ քանի որ Արշակունիք Պարսկաց և Պարսից կանգուն կեցած, ըստ պահանջելոյ հարկին անոր յաջորդական պայազատութիւնն նորանոր կենօք կը յաւերժացընէին ։

Իսկ ըստ վկայութեան արտաքին և տոհմային պատմագրաց², Հայաստան յընթացս բազմահոյով դարուց կը կենայ իբրեւ անանցանելի ամբարտաւրդդ՝ դէմ արշաւանաց հիւսիսայնոց, որոնց վրայ ունեցած ազդեցութիւնքն ամենամեծ են, Առ այս բաւական է ընթեռնուլ զպատմութիւնս թագաւորաց մերոց զոր վերջիշեալ հեղինակներէն զատ՝ կ'աւանդեն և յետին ժամանակի պատմագիրք ։

Արշակունի թագաւորք մեր, որոնց տուաւ անդստին յամէ 190 այն խուժարուժ ազգերուն վարչութիւնը, միայն կարացին ստուգիւ մերթ ցեղապետութեան և դաշնաց յողին և մերթ դու պատերազմողաց զինուորն և վաղարշկեան օրինադրութեամբ բեկանել վրաց, Հոնաց, Աղուանից, Ալանաց, Մազքէթաց, Կասբեանց, Վրկանից, Չինաց և թաթարաց արշաւանքներն, և սահման դնել անոնց ընթացիցն, որոնք Հայերէն աւելի՝ Պարսից և Արեւմտեան պետութեանցը կը սպառնային³ ։

Անմահ են յայսմ մասին վաղարշա-

1 Զենոք Գլակ, Պատմ. Բ. էջ 40 : Ագաթանգեղոս, ՄԱ : Բուզանդ Գ. 5 և Գ. 31 : Զոսիմոս, Գիրք Բ. գլ. 37 : Թուլխանոս 'ի քան Ա. Նոմասական վերջը Գոսս. Գիրք ԺԱ. 1 : Եղիշ 122 : Մ. Խորենացի, Գիրք Գ. գլ. 6 : Վարդան, Կիրակոս, Շնորհալի, և այլք կը վկայեն առ հասարակ ։

2 Տակիտոսի, Վեգ. Պատերկուղոսի, Յովսէպոսի, Տիտոս Լիւիոսի, Կիտոս Կասիոսի, Սուետոնի, Սեքստ. Ռուփինոսի, Եւտրոպիոսի, Փաւստոսի բուզանդացւոյ, Ագաթանգեղոսի, Մ. Խորենացւոյ, Վաղարայ փարպեցւոյ և այլոց մատենագրաց մերոց ։

3 Մ. Խորենացի, Գիրք Բ. գլ. Ծ :

կայ, Արտաշիսի Բ, Վաղարշու¹, Խոս-
րովու Ա և Մեծին Տրդատայ² հետ
նոյնպէս անուանք և նահատակութիւնք
դիւցազնականք Մանուելի³, Վաչէի⁴,
Սմբատայ, Մուշեղայ, Աշոտոյ, Բագա-
բատայ, քաջաց Վասակայ, Գաղաւնի
և Վահանայ պէս մեծատոհմ և քաջա-
հմուտ զօրավարաց։ Սղբա արդարեւ ա-
ւելի քան զերկաթի Պահական ճորայ
անտեղիտալի մնալով՝ ոչ միայն բռնե-
ցին զանցս և զմուտս նոցա՝ իրենց և ի-
րենց դրացի աշխարհաց մէջ, այլ նոյն
իսկ իրենք տարևոր աշխարհակալու-
թեամբ և կը թեւակոխէին անոնց աշ-
խարհքը, ինչպէս նախընթաց դիւտն
մէջ տեսանք, և այն ազգաց գծաւու-
թեանց և քաղաքական բարեկարգու-
թեանց հոգ կը տանէին։

Ապերախտ են Պարսիկք և Հռոմք,
եթէ երբեք չի ճանչցան անոնց հզօր
ազդեցութիւնն և այսպիսի մեծամեծ
ծառայութիւնքը, կամ չուզեցին Հա-
յաստանի ընծայել իրենց պետութեց
դարական փրկութիւնն և տեսականու-
թիւնը, ևս և յետ անկման նորա։ Անի-
րաւեցաւ և կ'անիրաւի մեծապէս պատ-
մաբոլութիւն ազգայն այնոցիկ, որ
գրեց և պիտի գրէ զյարափոփոխ յե-
ղափոխութիւնս իրաց և ժամանակաց,
եթէ բացայայտ կերպով չարձանագրէ
զանուն Հայ ազգին և բարերարու-
թեանց նորա իւր էջերուն մէջ՝ ի յի-
շատակ և ի գիտութիւն ապագայից։

Անաշու քննադատք ներկայ ժամա-
նակիս ինչպէս կ'ուզեն թող գնահա-
տեն Հայաստանի այս միջոցի կացու-
թիւնն. սակայն հայ ազգին ազդեցու-
թեան այս մեծագոյն կէտն անխախտելի
ճշմարտութիւն է։ Նշանաւոր հեղինա-
կի մը վկայութեան վրայ հաստատուած
կ'ըսենք, թէ հայ ազգն թէպէտ և ան-
զօր, բայց իւր զինուորութիւնն ունե-
ցած ժամանակներն, կարողացեր է միշտ
ինք զինքն իւր թշնամեաց դէմ պաշտ-

պանել։ Սակայն այս շրջանիս մէջ միա-
սին կը կրէ շրջակայ ազգաց հարուած-
ներն, կը պայտպանէ ինք զինքը, կը
պաշտպանէ և զգրացիս իւր, կ'իյնայ և
կը կանգնի, և զիտէ մերթ Արևելեան
պետութեան և մերթ Արևելեայց հետ
խաղալ։ Տրդատ Ա, ըստ վրայութեան
Յովսէփոսի⁵, ոչ միայն յաղթանակ կը
կանգնէ Արանաց և Բասորաց վերայ, այլ
Պարսից օգնութեան կը հասնի, Վա-
ղարշու խնդրանքը։ Խոսրով Ա իւր
տառնամեայ արշաւանքը, զահաւորա-
գոյնն անգամ ի թագաւորս Սասա-
նեանց զԱրտաշիւ հալածական կամարէ
'ի Հնդկաստան, կ'ըսեն Խորենացի⁶,
Բուզանդ և Դիոն⁷ Կասիոս, և Հռով-
մայեցւոց ձեռք կը կարկառէ։ Արշակ
Բ, ՅՕ տարուան մէջ, նոյնաթիւ յաղթու-
թեամբք Պարսից զօրավար և զօրք չի
մնար՝ որ չի հարուածէ Վասակայ զօ-
րավարին ձեռքով, միշտ դաշնակից
մնալով Արևմտեան պետութեան։

Անգէն յետ Պապայ՝ Թագաւորու-
թիւնն Արշակունեաց կը պատառի յեր-
կուս ծուէնս, կ'ուզեմ ըսել յԱրշակ Գ
և ի Վաղարշակ Բ։ Հայաստան, այս
հզօր միջնաբերդն երից ինքնակալու-
թեանց՝ կը խրամատի։ Սակայն ըստ
միաբան վկայութեան Կորեան, Մ. Խո-
րենացւոյ⁸ և Եղիշի⁹ յամէն 392 մինչև
ցամն 414 կը լեցնեն Վասակայուհ
վերստին այն խրամատը. կը տիրէ ի-
մաստուն քաղաքագիտութեամբ քան
թէ զինուք երկու բաժնին ևս. կը միա-
ցրեն բոլոր նախարարաց զօրութիւնն,
կը տարածէ իւր ազդեցութիւնն ի
Միջագետս, և Պարսից և Յունաց մէջն
եղած անվերջանալի գծաւութեանցը
վերջ կու տայ։

Սակայն Թագաւորը Սասանեանց
հարստութեան՝ Արշակունեաց ա-
րիւնէն օտարանալով, և իբրև արբա-
նեակք կրակապաշտութեան, Արտա-
ւանայ մահուամբ յափշտակելով ըզ-

1 Մ. Խորենացի, Գիրք Բ. ԳԼ. 26, էջ 343։

2 Փաւստոս Բուզանդ, Դպ. Ե, ԳԼ. 15։

3 Անդ. Գ. Դպր. ԳԼ. Է։

4 Մ. Խորենացի, Գ. ԳԼ. Թ, էջ 397։

5 Պատ. վասն Հրէ. սլաւ. Է. ԳԼ. ԻԷ։

6 Մ. Խորենացի, Բ. ԳԼ. 26 և 27։

7 Գիրք Բ. ԳԼ. Գ։

8 Գիրք Գ. ԳԼ. ՄԲ։

գաճն Արշակունեաց և Պարսից, յետ կոտորելոյ զսերունդս նորա, ամեն ջանք կը թափեն օր մ՝ առաջ բաճնալ նաև զերկրորդական գաճն ՚ի Հայաստանէ, իրենց պայազատութեան շարունակութիւնը ապահովելու վախճանաւ, Դաւադիր մահուամբ մեծին Խոսրովու և Արշակայ Բ, Հայաստան արդէն իսկ աւաղելի դիրք մ՝առած էր։ Ուստի յետ չիջանելոյ լուսափայլ աստեղացն Սահակայ և Մեսրոպայ, որ անոր կրօնաւորանէն զատ՝ նաև քաղաքագիտութեան կրկին աչքերն էին, խաւարեցաւ Հայաստանի գիտութեան հետ՝ նոյնպէս թագաւորական դահլիցի փայլը։ Վասն զի յետ մահուն վաւաճապահոյ թագաւորին Հայոց, թէպէտ և կը թագաւորեցրնէ վաւաճ յերկիրդէ Հոռոմոց՝ անոր 18ամեայ որդին Արտաշէս, սակայն յանուն հաւուն իւրոյ Արտաշիւր կոչելով զնա. յայտնի ապացոյց մ՝էր այս թէ Սասանական անուան հետ ՚ի միասին՝ նաև անոր ցեղն ժածկապէս բըռնացած էր ՚ի վերայ գահուն Արշակունեացն Հայաստանի։ Եւ իրզք նախարարաց քսութիւնն ևս իրեն պատեհ առած՝ քիչ ժամանակէն կը ձգէ զնա ՚ի գահոյից իւրոց. և 429 թուականին կը վերածի Հայաստան ՚ի Մարզպանութիւն Պարսից։

Աւաղ, դաւաճանութեամբ Մարկիա, նոսի և Անատոլիայ կը կործանեն ՚ի հիմանց Սասանեանք զթագաւորութիւնն Արշակունեաց ՚ի տանէն Հայոց Մեծաց, որ տեւեց 6 դար ըստ տոհմաւորին մատենագրութեան, իսկ ըստ արտաքնոց գրեթէ 7 դարէն աւելի։ Սակայն թագաւորը Հոռոմոց և Սասանեանց բաճնալով զթագաւորութիւնն Արշակունեաց Հայաստանէն և կործանելով զմիջնաբերդն զայն հաստատութեան ընդ մէջ երկուց ինքնակալութեանց, որ երեքի վերածուած էր այն ժամանակ, հարկ էր որ ուշ կամ շուտ այն ինքնակալութիւնքն ևս կործանանէին։ Ահաւաստիկ անմիջական հետեանք օգտուէտ, աղքեցութեան

թագաւորացն Արշակունեաց. ահա ակնյայտնի հաւաստիք անխուսափելի աղետից, որոնք անդէն և անդ սկսան դալ այն պետութեանց վրայ։ Դարձը, հինք այսուհետև ուշագրութիւննիս այս կէտիս վրայ՝ դիտելով նախ գլեղափոխութիւնս պետութեան Արևելից կամ Սասանեանց։

Եթէ է դարու պատմութեանն հարցրնելու ըլլանք, կ'ըսէ նա անշուշտ՝ թէ Սասանեանց թագաւորութիւնը կործանողքն Արաբացիք եղան։ Այս ամենաստոյգ է և բնաւ տարակոյս չի վերցընել, ինչպէս օրինակ իմն անտարակուսելի է թէ գիւցազն կեսար Բրուտոսի հարուածովը տուաւ իւր վերջին շունչը։ Սակայն ամենաստոյգ կէտ մ'է նմանապէս ՚ի պատմութեան, թէ Արաբացիք յէ դարուն անոր վերջնական և մահացուցիչ հարուածը տուին, ինչպէս Բրուտոս ալ ՚ի մէջ այլոց տուաւ կեսարու. իսկ ըստ համաձայն վկայութեան արևելեան մատենագրաց կը համարձակելք հրատարակել թէ Պարսկաստան նախ քան զհարուածս Արաբացոց, ուրիշ բազմաթիւ և կարեւոր հարուածներ ևս ընդունած էր արդէն մինչև իւր սրտին խորը, բոլորովին տարբեր գրիւք և յայլատարր ժողովրդոց, և իւր քաջամարտիկ թագաւորութեան յօրինուածութիւնը խանգարած էր։

Սուղիւ անդէն և անդ զլինի անկման Արշակունեաց հարստութեան Հայաստանի և խրամատելոյ միջնաբերդին, կը սկսին Պարսիք կրել ինքեանս հիւսիսային և արևելեան ալգաց բըռնութիւնքը։ Վաւաճ է ՚ի Միջագետքէնդոսի Բ հետ ըրած պատերազմին մէջ չարաչար կը յաղթուի։ Հոռոմք՝ 100ամեայ խաղաղութեան պայմանով կը ջլատեն Սասանեանց զօրութիւնն և հարաւային կողմէն սահման կը դնեն անոնց ընթացիցն, ըստ վկայութեան Սոկրատայ¹, Սոզոմենի², Ալեքս. Գրե. Նիկոնի և Թէոդորեոսի³։

Սակայն Պարսիք յետ այնորիկ

եթէ ուզէին և եթէ ոչ, չի պիտի կարենային գտնել զգանկալին խաղաղութիւն: Թագկերտ Բ թէպէտ և առ ժամանակ մի կը յաջողի կոչել զգօրս Լըփնայ, ճիբաց, վատաց, Գուաց, Գըղուարաց, Հեծմատակաց, փասխաց, փոսխաց, Թաւառապալաց, Վրաց, Աղուանից, Ալանաց և ամենայն սկիւթական ազգաց ՚ի վերայ վարդանանց և ընդդէմ Յունաց, ըստ վկայութեան Եղիշէի¹ և Ղազարայ² հաւատարմագոյն պատմագրաց, զոմանս ՚ի վարձուունելով, և այլոց աշխարհքը նուաճելով: Բայց ցալորդք նորա չէին կարող ընդ երկար նուաճուած պահել զանոնք, և ոչ իսկ իբրև հաւատարիմ դաշնակիցս, ինչպէս կը պահէին³ ՚ի սկզբանէ թագաւորը մեր իրենց հօր ազգեցութեամբ: Որովհետև այն ազգերէն ոմանք նախնական ժամանակաց ՚ի վեր հայ ազգի նահապետներէն սերեալ ազգականութեան յօդուն և վարչութեամբ ընդելացած էին Հայոց⁴ հետ: Ինչպէս քրիստոնէութիւնէն վերջն ալ կրօնակցութեանց յօդու: Իսկ Սասանեանք այս կրկին տեսութեամբք ևս ՚ի բացեայ էին: ուր թողունք ապա անոնց աշխարհազրական գրից հեռաւորութիւնն և վարչութեան և կրօնից բռնաւորական եղանակն:

Եւսմին 481, ըստ վկայութեան Պրուկոպիոսի⁵ և փարպեցւոյն⁶, կ'ապրտամբին Հեփթաղք, և քիչ յետոյ Վիրք: Վախթանգ սպաննելով զուրացողն Վազգէն, զՀայոս ևս յապտտամբութիւն կը յորդորէ ընդդէմ Պարսից: Այս միջոցին կ'ըսէ քաջամուտն

Խալկինոն⁷, սկսան Չինոց և Թուրքաստանի խաներու արշաւանքն ընդ Աքսոսգետ, որոնց բաղմութիւնն անդէն ՚ի սկզբան 25,000 էն մինչև 250,000 կը հասցընեն պատմագիրք Պարսից⁸: Մէրվ և Խորասան գրուելով, կը հասնին մինչև ցիսայ: Բայր նախարարք Պարսից ահաբեկած խորհուրդ կ'ընեն որ մատնեն զՎաւմ Ե և հարկատու ըլլան: Սակայն ըստ Միթրիսնտի, այս թագաւորը յուսահատած, դարձեալ կ'ուզէ իւր նախահարց դրացի և հինաւուրց բարեկամին և օրնականին դուռ բախել: Որսորդի կերպարանքով կ'անցնի ՚ի Հայաստան, ուր տակաւին կենդանի կար և կը հակէր զինուորական հօգին, և անոր 1,000 էն մինչև ց7,000 հայազգի դիւցազուններու գլուխն անցած, (որոնց դիմաց, կ'ըսէ պատմագիրք, ոչ բաղմութիւն զօրաց և ոչ իսկ մըսեղին պարսպք փղաց կը հանգուրժէին), կը հասնի ՚ի միտաց դիշերի թըշնամւոյն բանակին վրայ, որ անհոգ կ'էր ցած էր, և մեծ կոտորած մը տալով կը ստիպէ յետս նահանջել:

Չէ մարթ ուրանալ թէ արդարև ունեցաւ Պարսկաստան խորով Նուշիրուանաց և միւս խորովու ժամանակ իւր գրականութեան հետ ՚ի միասին նաև նկարչութեան, քանդակագործութեան, երաժշտութեան, վաճառականութեան և նոյն իսկ աշխարհականութեան ոսկեգարն: Ինչպէս ունեցաւ Հայաստան Արտաշիսի Ա, Վաղարշայկայ, Տիգրանայ Բ, Խոսրովու Ա և Վուամշապէսոյ օրերն: Սակայն այն գիւնուորական զօրութեան կամ աշխարհ

1 Էջ 134-169:

2 Էջ 114-116:

3 Մ. Խորենացի, Գիրք Բ. գլ. ԺԱ, 50, 85: Փոստոսոս Բուզանդ, 2, 25: Եղիշէ 225: Յովհանն Պատմ. և այլ պատմիչք յայտնապէս կը ցուցնեն այդ վերոյիշեալ ազգաց Հայոց թագաւորաց հարկատու և գաշնակից ըլլալն, ոչ միայն Արշակունի թագաւորաց Վաղարշայկայ, Արտաշիս Բ, Խոսրովու Ա. և Տրդատոյ ժամանակն, այլ և յետոյ մարզպանաց Վահանայ, Ներսէսէ, Վաղարշայ ժամանակի: Ինչպէս Ժ և ԺԱ գալուց մէջ ալ Աշտոնեբուն և Սմբատեբուն հետ:

4 Ագաթանգեղոս, գլ. Ա. էջ 30, 31 լաւ ևս կը

հաստատէ ըսելով Խոսրով մեծին համար. «Գու մարել զգօրս Աղուանից և Վրաց, և բանալ զքրուսն Ալանաց զիւրոյ պահակին հանել զգօրս Հոնոց» ... և թէ «վաղվադակի ՚ի Թիկունս հասանէին (Խոսրովու) մեծուս բաղմութեամբ Աղուանք, Լիֆնիք, Ճիւղք և Կասպք, զի զվրեժ արեւան Արտանայ խնդրեցէն»:

5 Պատմ. Պարսից Ա. 3:

6 Էջ 358:

7 Պատմ. Սասան. ԺԵ, էջ 309:

8 Միթրիսնտ, էջ 334: Թապարի, Հա. Բ. էջ 119, և Զէնուգալ-Թուսպէի:

հակադրութեան յանկարծական հեղինքն, դարական երկունքը մասնական ժամա- նակայն և դիւցազանց հանճարոյն միայն արդիւնք ըլլալով, աւելի վերահաս կոր- ծանման դուժական կրնային համա- րուիլ, քան թէ երկարատև և բարե- կարգ օրինօք բարգաւաճեալ զօրու- թեան մ'աւետարեբք, ինչպէս քիչ յե- տոյ փորձը ցոյց տուաւ:

Միրխոնտ¹, Մալկով², Թապարի³, Պրոկոպիոս⁴, Թիրիթ, Ղազար փարպե- ցի և Ռաւլինսոն⁵ կը վկայեն միաբան- թէ Սասանեանց թագաւորութիւնն յամին 471 այնպիսի ահաւոր հարուած մ'ընդունեցաւ 'ի ֆուլչնեվազայ թա- գաւորէն Հեփիթազայ, կորսնցընելով 100,000 զօրաց և 3,000 փղերու հետ նաև զթագաւորն Պերոզ, որով կ'ըսուի թէ կործանման անդնդոց բերանը հա- սաւ: Եւ իրօք այսպիսի տկարութեան յայտնի ապացոյցք կրնան համարուիլ նախ այս միջոցիս վահանայ Մամիկո- նեանի սակաւաթիւ զօրքով ըրած այլ և այլ յաղթութիւնքը Պարսից բազմա- թիւ բանակաց դէմ, և Հայաստանի մարդպանական ինքնապարութիւն ըս- տանալն. երկրորդ ֆուլչնեվազայ յաղ- թանակաւ 'ի Պարսկաստան⁶ մտնելն և զորդին Պերոզի զվարարը թագաւորե- ցընելն հակառակ կաւատայ և մեծամե- ժացն Պարսից: Սակայն այս բաւական չէ. Արեւելեան պետութեան վիճակն երթալով դեռ աւելի աւաղելի կեր- պարանք պիտի առնու:

Յամին 481 ֆուլչան ըսուած կասքը ևս կ'արշաւեն անդր. Ալանք, Աւարք, Բուլղարք և Մոդուլք: Ի զուր կը բար- ձրայրենն⁷ թագաւորը Սասանեանց զբարձրաբերձ պարիսպս Պահակին ճո- րայ երկաթի դրամբը, անոնց արշաւա- նաց դէմ դնելու համար, քանի որ միջ- նարեղն Հայաստան խրամատեալ կայ, և զիւցազունքն Հայոց՝ ումանք ննջեն

'ի քուն մահու, և կենդանիքն՝ ընկճեալ են անոնց խժգոնութեանցը ներքև:

Տարևոր և դարական պատերազմաց չափ չի կայ: Միայն Մամիկոնեանն վարդան⁸ 42 մեծամեծ պատերազմաց մէջ մտած և յաղթող գտնուած էր 'ի խորտան և 'ի թուրքաստան⁹: Հոռովք Միշպգետաց կողմէն և փոքր Ասիայէն կ'անդամհատեն զայն: Նշանաւոր են յա- մին 540 և 555 Բելիսարիոսի յաղթու- թիւնքը ճորովս գետին մօտ: Հարաւէն ալ Արաբացիք կը սկսին այս ժամա- նակս նեղել զՏիգրոն: Աւելորդ կը հա- մարինք մի առ մի մէջ բերել այն ազ- գաց Պարսից դէմ տուած բոլոր պա- տերազմները, զորս արեւելեան հեղի- նակներէն զատ՝ կը գրեն նոյն իսկ Սոկ- րատ, Սոլզոմենոս, Պրոկոպիոս, և 'ի նորոց Պ. Պատկանեան¹⁰: Իսկ Ռաւլին- սոնի երկասիրութիւնը կը գերազանցէ քան զամենքը, որ բոլոր արեւելեան և արեւմտեան պատմւաց բովանդակու- թիւն մի է:

Այսպէս ուրեմն շրջակայ ազգաց ան- զադար արշաւանաց ոտնկոխ ըլլալով պետութենն Արեւելից, արդէն իսկ ամա- յացած և նիւթական բիւր խեղճու- թեանց ենթարկուած էր, Բայց Յազ- կերտի որդւոյն Պերոզի օրերն չի լը- սուած երայնութիւն մը, որով ըստ վը- կայութեան թապարի¹¹, Գեհնոն և Տի- դրիս դետերն անգամ ցամաքեցան, անոորմ սով մը և խեղճութիւնը տի- րեց Արեւաց մէջ:

Նուաճեալն Հայաստան, որ իւր մե- ծագայն աղեախց ժամանակ իսկ կտրե- կից եղած էր միշտ իրեն դրացեացը խեղճութեանն, այսպիսի ճգնաժամի մէջ գտնուած թշնամւոյն անգամ չէր կրնար անկտրեկից մնալ, այլ ըստ կա- րելոյն մատակարարեց իւր երկրին ա- ռատ արդիւնաբերութիւնքը: Վասն զի ըստ բանից իպն—Աղբերայ¹¹, Պերոզ հրե-

1 Էջ 349, 350, Թրքմ. Սասի:

2 Պատմ. Պարս. Հա. Բ. էջ 129:

3 Հա. Բ. էջ 137:

4 Գրեք Ա. Դ. Դ. էջ 19,

5 Պատմ. Սասան. ԺԶ, էջ 323, 326.

6 Միրխոնտ, էջ 351:

7 Եղեշէ, էջ 351:

8 Ալեշան, Յուշիք, էջ 265—266:

9 Արիսի, օրագիր 1866:

10 Միրխոնտ, էջ 345:

11 Միրխոնտ, էջ 345:

վարտակ հանած էր տէրութեան ամու-
նայն հարկատու աշխարհաց կուսա-
կալներուն և մարդպանոց օգնել ժողո-
վըրդեան:

Պատանեանց թագաւորութեան կոր-
ծանման ուրիշ անդունդ մ'ալ չուշի-
վանայ պէս իմաստուն թագաւորի՝ խե-
ղաբարոյ որդին Որմիդը բացաւ 2 գա-
րուն վերջերը, կ'ըսէ պատմութիւնն:
Որովհետեւ այն ժամանակի թէ քաղա-
քական, թէ զինուորական և թէ գի-
տութեան ասպարիզին մէջ եղող Պար-
սից երեւելի անձինքը կոտորեց, որոնց
վրայ հաստատեալ էր Սասանեանց թա-
գաւորութեան յորինուածութիւնն, և
անոնց տեղ անպիտան անձինք զրաւ,
որոնք վտանգաւոր և երկիւղալի էին
քան զեղէզն ջախջախ:

Այս բարբարոսական գործոյս պատ-
ճառն որչափ որ անյայտ է՝ սակայն
տուգութիւնն և աղետալի հետեանք-
ներն նոյնչափ յայտնի են, վասն զի
անժխտելի կերպով կը հաստատեն ըս-
տովնք՝ ի պատմագրաց:

Այսպէս ուրեմն ըստ հասարակաց
առածին, թէ « Սասուած նախ յիմա-
րեցուցանէ, ապա կորուսանէ », այսու-
հետեւ կը տեսնենք Սասանեանց թագա-
ւորութիւնն որ օր քան զօր գէպ յիւր
կործանման անդունդը կ'ընթանայ, իւր
զեղծ գահակալացը պատճառաւ և ա-
նրնդհատ պատերազմօք: Եւ ահաւա-
սիկ տակաւին վիհք նորանոր անոր առ-
ջիւր կը բացուին: Աստի ներքին հեր-
ձուածք նախարարաց և յեղափոխու-
թիւնք, և անտի բոլոր հիւսիսային և
արևմտեան ազգաց բռնակը գիշակեր
անգղներու նման այն կիսամեռ և վի-
րաւոր պետութեանը վրայ սրարբելու
կը դիմեն, տեսնելով անոր ներքին
երկպառակութիւնքը:

Հոռովը Հերակլեսի և Մօրիկ կայսե-
րաց հրամանաւն յամին 579 և 589

կ'անցնին զՏիգրիս, Թէոդորիկոս, Մար-
գինոս, Կալլինիկոս և Ներսէս հայկազն
80,000 բանակով կ'ընթանան երա-
զութեամբ ի Մարաստան² և ի Գիւր-
տիստան: Յամին 584 և 585 Ուլա-
խանի³ և Փիլիպպոսի քով եղած
առաջին և երկրորդ ճակատամարտը
կը լքուցանեն զՊարսկիս: Յամին 600
Ալանցնի ի Միջագետս ընդ եփրատ
գետ և կը պաշարէ զթագաւորանիստն
Տիգրան: Խաղիւք կը ծածկեն զՀայա-
ստան և զԱտրպատական: Թաթարաց
մեծ խանը 300,000 մինչև 400,000
բանակով⁴ կը գրաւէ զԲահլ և զՀերատ:

Որմիդը, Պոմպէոսս այս Սասանեան,
որ հռովմայեցւոյն պակասութիւնքը մի-
այն ունէր, այլ անոր առաքինութիւն-
ներէն բոլորովին զուրկ էր, ի զուր
ոտքերովն զգետինը կը տրոփէ. զօրք
կայ, բայց զօրավար չի կայ: Ի զուր նա
կ'ապաւինի ի խորհուրդս մեծամե-
ծաց. վասն զի խորհրդարան կայ, բայց
ոչ միութիւն խորհրդոց նախարարաց:

Պարսից հիւպատին ըրած խօսա-
կցութենէն դատելով, զոր կ'աւանդեն
մեզի Միրխանտ⁵ և Ղազար⁶ փարպե-
ցի, կը տեսնուի թէ իրօք, այն ժամա-
նակի Պարսից պետութիւնը հարուա-
ծող թշնամեաց մէջ ամենէն զօրաւորն
և բազմաթիւ են Հեփթաղք և Թուր-
քաստանի խաները: Սասանեանց թա-
գաւորութեան գահն անոնց անդադար
հարուածոցն ենթարկուելով ուրեմն
ի դարէն սկսեալ, ի վերջ կոյս Զէ-
դարուն և ի սկիզբն Էթէ յերբի կայր:

Խոսքով Բ թէպէտ և իւր թագաւո-
րութեան նախնական տարիները ի-
մաստութեամբ և քովութեամբ կը
պաշտպանէ այն խարխուլ գահը, բայց
նոյն ինքն ըստ շարաշար զեղծմանց և
բնածին բարուց թագաւորաց Պարսից,
ինք զինքը բոլորովին հեշտախտութեց

1 Թապարի, էջ 248: Մասուտի, էջ 211.
Միրխանտ, էջ 388, և Թաւրիսան. Պատմ. Սա-
սան, էջ 467:

2 Թէոփիլակոս, Գ. 17:

3 Ալա, Գ. 12:

4 Մասուտի, Միրխանտ, էջ 389. Թապարի,
էջ 248:

5 Միրխանտ, էջ 391:

6 Թուրք, 26, էջ 473, և այլն:

տուաւ։ Այս թաղաւորն եւս Որմզդի նման, կ'ըսեն Միրխոնդ¹, Թապարի², Մասուտի³ և Թէօփանէս⁴, կը սպաննէ տէրութեան մեծամեծ իշխանքն և զօրավարներն և զօրքը իրեն զէմ⁵ կը հանէ։ կը պատռէ Մահմէտի առ ինքն ուղղած թուղթն, և Արաքացւոյ մօլեղնութեան բոցը, սասանական շիջանուտ մոխրին վրայ վերստին բորբոքել կու տայ։ Վերջապէս գահընկէց ըլլալով՝ Շիրինին ձեռքով կը թունաւորուի յամին 628։

Թէպէտ և անոր դաւաճանող որդին Սիրուհի, առ կենդանութեամբ հօրը Սասանեանց գահը կ'իյլէ, բայց անոր հետ 'ի միասին կործանելու՝ քան թէ դարձեալ կանգնելու համար։ Վասն զի այսուհետև կրնանք ըսել, թէ ամենէն աւելի սպառնական են Արաքացւոց հալուածներն, և անոնց իւրաքանչիւրն՝ մի մի մահառիթ վէրք կը բանայ։

Յամին 550, 551, 552, 553, 555, 557, 558 - 562, 567, 570, 574 յարձակմունքներով արդէն իսկ խրամատեալ էին պարսպք Տիգրանի, կ'ուզեմ ըսել ոտսանին Պարսից, ըստ վկայութեան Ռապինսոնի։ Ասկէ վերջը Սասանեանց թագաւորական գահուն հետ 'ի միասին Արաքացւոց և ուրիշ ազգաց ղէնքն և զօրութիւնն եւս կը փոխադրուին 'ի Հալուան, 'ի Ռայ և 'ի Մէրվ։

Պատմութիւնը կը վկայէ թէ այնպիսի խեղճ վիճակի մէջ կը գտնուէր յի դարուն Արեւելեան պետութիւնը, մինչև 4ամեայ ընթացից մէջ 7 թագաւորք իրարու յաջորդեցին։ Աստի կրնանք եզրակացընել թէ ինչ աստիճան զբժսութեամբ լի էր Պարսկաստան յառաջ քան զկործանումն իւր յԱրաքացւոց։ և ճիշտ Հայաստանի Արշակունի թագաւորացն Արշակայ, Պապայ և անոնց յաջորդաց օրերը կը յիշեցընէր, որուն աղետիցը նա ինքն պատճառ և ականատես եղաւ։ այսպէս ուրեմն 'ի վախճանի անոր նման դառն օրհասի

մը կը սպասէր։ և ահաւասիկ օրհասաբերն առ դրան կայ։

Յամին 634 մինչև ցամառ 638, կը տիրեն Արաքացիք Ասորւոց, Ապուպէրրի և Օմարի առաջնորդութեամբ։ Անտի յառաջ կը խաղան զէպ 'ի Հայաստան։ Տարօնի և Բասենոյ գաւառներն շուտով որս կ'ըլլան Ափրիկէի վագերաց։ Դուին թէպէտ և աղետալի թատր դարձած է Արաքացւոց սրոյն և հրկիզութեան, թէպէտ և 12,000 անձ զոհ կը մատուցանէ, վասն փրկութեան հայրենեաց, և 35,000 գերի կը զրկէ, սակայն իւր փղերիկ ինքնավարութեան հետ՝ նոյն պէս և Սասանեանց թագաւորութեան կործանելու ժամանակ մի կը յապաղէ, ցուցընելով իւր ապերախութիւնը։ Պարսից, թէ ինչպէս իւր Արշակունեաց ինքնավարութեան սկիզբն, այսպէս և վերջին շունչը տուած ժամանակ՝ որչափ մարդասիրօրէն ծառայած էր։

Սակայն յամին 640 Հայաստան բռնորովին ինխալով Արաքացւոց իշխանութեան ներքև, այնուհետև անարգել և կայծակի արագութեամբ կը հասնին Արաքացիք Զայիտի առաջնորդութեւ և միայն 40,000 զօրաց բանակով մը 'ի Պարսկաստան, այն դիպագնական ատրութեան գերը խաղալու, զոր ինն դար յառաջ խաղաց Մակեդոնացի աշխարհակալն, գրեթէ նոյնաթիւ զօրքով տապալելով զգահն Աքեմենեան հարստութեան։

Ի զուր Ռոստոմ 120 հազարով անոն զէմ կը ջնանայ գնել, ի զուր Սասանեանց վերջին պայազատը կը ջանայ իւր հայրենեաց վերջին ճգնաժամին մէջ քսեքքսեքի նման զօրաժողով առնել, կամ անոնց բազմութեան վրայ մխիթարուիլ։ Թշնամին շատ արագ է, և բնաւ ժամանակ չի տար այն մեծամարմին, բայց անբարեկարգ, բանակին պատրաստուելու։ Զորս օրուան մէջ նահաւէտ քաղքին մօտ եղած յաղթու-

1 էջ 407 և 408։

2 Հա. Բ. էջ 329 և 339։

3 Հա. Բ. էջ 233։

4 էջ 270։

թիւնն, որ ըսուեցաւ իրաւամբ, յաղ-
թութիւն յաղթութեանց, յամին 642
տէր կ'ընէ զԱրաբացիս գրեթէ բոլոր
արեւելեան պետութեան մինչև ցլաս-
պից ծով: Իսկ յամին 652 Յազկերտի
վերջնոյն մահուամբ, որ 'ի Հնդկաս-
տան ապաւինած էր, իսպառ կործա-
նեցաւ Պարսից թագաւորութեան Գ
հարստութիւնն Արաբացւոց սրով, որ
սասանական հրովն սկսած էր տիրել
Արեւելքի, և Հեփթաղաց, Թըրաց, Հո-
ռոմոց և հիւսիսային ազգաց անգաղար
հարուածոց և արշաւանացը տակ ու-
տընկիւի եղած, և սպառած էր իւր կեն-
սական զօրութենէն:

Թէպէտ և Սասանեանց թագաւորու-
թեան հաստատութիւնն՝ Արշակու-
նեաց թագաւորութեան հաստատու-
թենէն է դար վերջը եղաւ, սակայն շատ
զարմանալի է որ մէկ դար հազիւ աւելի
կեանք ունեցաւ: Այս իսկ արդարեւ
անժխտելի և բացայայտ հաւաստիք
մի՝ եղրակացընելու, թէ այն հարըս-
տութեան կեանքն և բաղդը Հայաստա-
նի Արշակունեաց կենաց և բախտէն
կախուած էր, ինչպէս ծառն իւր մայ-
րենի հողէն, թէպէտ և հաստարուն
համարինք զայն թէպէտ մեծացեալ
յոյժ զօրութեամբ և փառք: Ուստի
քնականապէս 'ի փոխել բաղդին Հա-
յաստանի և կործանել թագաւորա-
կան գահուն Արշակունեաց, պիտի
խախտէր և եղծանէր նոյնպէս և սա-
սանական թագաւորութեան ծառը:

Տեսնենք այսուհետև Հայոց ծառա-
յութիւնը զոր մատուցին Արևմտեան
ինքնակալութեան, և մի և նոյն աղե-
տալի հետեանքները, որոնք յետ կոր-
ծանման Արշակունի թագաւորութեան
Հայաստանի, անդէն և անդ փոխեցին
հռովմէական կայսրութեան բաղդը
զոյգ ընդ բաղդին Արեւելեան պետու-
թեան:

Քանի որ հռովմայեցիք իրենց ղէնքն
և զօրութիւնը չէին դարձուցած Հա-
յաստանի վրայ և զանիկայ տկարացու-

ցած, ազատ էին իրենք ալ Արեաց,
Պարթևաց և Հոնաց ղէնքերէն փոխա-
դարձաբար: Արդարեւ պատմութիւնն
նախ քան զհաստատութիւն Արշակու-
նեաց թագաւորութեան կը ցուցնէ
այն արեւեան և հիւսիսային կամակիւ-
թական ազգաց գոյութիւնն և զօրու-
թիւնը, բայց բնաւ անոնց մէկ արշա-
ւանք մը չի յիշեր յարեմուտս:

Սակայն հռովմէական պետութեան
բարձրայօնութիւնը չկարենալով տա-
նել Մեծիկ Տիգրանայ և Միհրդատայ
փառաւորութիւնը, իրենց կեդրոնէն
դուրս ձգուելով զանազան անգամ ի-
րենց բաղդը փորձեցին. բայց աւելի
ֆլասուեցան քան թէ ֆլասեցին: Այլ
յամին 34 երբ Անտոնիոս զինուք ան-
կարող գտնուելով՝ դաւաճանութեամբ
և վատաբար շղթայի զարկաւ զթագա-
ւորն Հայոց Արտաւազդ և գրաւեց առ-
ժամս զՀայաստան, Արտաշէս Բ անոր
որդին, ապաւինեցաւ առ թագաւորն
Պարթևաց Հրահատ Գ. այնուհետև սկը-
սան Արեւելեան պետութեան արշաւան-
ներն և թշնամութիւնն ընդ հռովմա-
յեցոց: Այսուհետև Հայաստան քար
գայթակղութեան է Արևմտեան պե-
տութեան: Որչափ որ հռովմայեցիք գո-
ռոզութեամբ և անխտիր կը խառնը-
ւին Հայոց և Պարթևաց քաղաքական
և ներքին գործոց մէջ, այնչափ ևս կը
գրգռեն Արեւելեայ զօրութիւնն և կը
ձգեն յինքեանս անոնց արիւնարբու
ղէնքերը:

Արտաւան¹ Գ, ազգաւ արշակունի,
զոր Հայք ինքնակամ թագաւոր դրին
Հայաստանի, Գերմանիկոսի մահուա-
նէն յետոյ բոլոր Արեաց և Սիլիւթացւոց
զօրութեամբն յարձակեցաւ, նուաճեց
բռնութեամբ ցմբելիկա եղած արև-
մտեան ինքնակալութեան երկիրներն
և Միջագետաց ևս կը սպառնայ:

Գոտարդ² որդին Արտաւանայ՝ չու-
տով յետ մահուան հօրն, յամին 47
կամ 49, Չեկմայի մօտ մեծագոյն կո-
տորած մ'էս կը յաւելու հռովմէական

1 Տակիտոս Բ, Կէ Ա, Յովս. Նախ. Պատ. ԺԸ.

2 Ստրաբոն, 287: Դիոն. ԵՁ. 68:

լեզէնաց, որուն կը զօրավարէր իս-
սիոս :

Սակայն Արեաց մեծագոյն արշաւան-
ներն արևմտեայց երկիրներուն մէջ՝
վաղարշի Ա ժամանակը կը սկսին : Ա-
րևմտեան պետութեան հարուածները
զոր Արտաւան և Գոտարզ տուին, դեռ
չէին առողջացած : Այս թագաւորը
յամին 61 կը պաշարէ զԿորբուզին 'ի
Տիրքանակերտի' և Պետոսի բանակը
գրեթէ բոլորովին կը փծացընէ, ըստ
վկայութեան Սուետոնի՝, Եւտրոպիոսի
և Որոտիոսի : Արտաւան Գ., յամին 217,
յառաջ կը խաղայ 'ի խորս Միջագետաց-
անդ կը կորսնցընէ Արևմտեան պետու-
թիւնն իւր զուխն, կ'ուզեմ ըսել, զԿայ-
սրն կարակալա : Եւ Մ'ճնայ մօտ ե-
ղած ճակատամարտին՝ 'ի պարտու-
թիւն կը մատնին Հռովմայեցիք Մակրի-
նոսի զօրավարութեամբ :

Յամին 222 Արեւելեան պետութիւնն
սասանական ցեղի հարստութեամբ նոր
զօրութիւն ստանալով և նորագոյն ա-
տելութիւն, այնուհետև Արևմտեան
ինքնակալութեան վիճակն պէտք էր որ
երթալով աւելի վատթարանայր զԱ-
րեւելեանը վատթարացուցած ժամա-
նակ. որովհետև յաճախ անգամ յաղ-
թողք շատ աւելի կը փնասուին քան
զյաղթեալս : Մանաւանդ թէ միշտ
տեսնուած է փորձով պատերազմական
ասպարիզին մէջ այն բանը, որ հաս-
տատուն օրէնք է 'ի մեքենական հրա-
հանգս. այսինքն է, երկու հաւասարա-
զօր բանակք կամ շարժուն զօրութիւնք
իրարու զարնուած ժամանակ, երկուս-
տեք ևս աւելի կը փնասուին, քան թէ
անհաւասարք. վասն զի տկարագոյնը
կամ դաշամբ կամ ուր և է կերպով դիւ-
րաւ տեղի տալով հզօրագունին, մե-
քենական զօրութեան պէս՝ մասամբ
միայն կը խորտակի :

Յամին 234 մինչև յամին 429, կ'ու-

1 Ներ. ԼԹ. 3

2 Լամպրոգիոս կը վկայէ, թէ պէտ և Աղբ-
անգրոս յաղթեց Արտաշի և արգելեց 'ի կո-
խելոյ Հռովմայեցւոց սահմանները, բայց Պար-
սիկներէն աւելի զոչ բաւ Արևմտեան կայսրու-
թիւնն և տկարացաւ այնու : Եւ իբրեք ասոր դե-

զեմ ըսել, ցարձումն Արշակունի թա-
գաւորութեան Հայաստանի, կը բաղ-
մապասկին հետզհետէ Արեւելեան պե-
տութեան արշաւանքներն և մին քան
զմիւսն սպառնական, զորս կը գործեն
անդադար Արտաշիբք, Շապուհք, Վը-
ռաւք, Որմիզքք, Յագկերտք և Խոսրովք :
Շապուհ՝ յամին 241 պաշարմամբ կը
դրուէ զլ'ժբին, կը դիմէ յԱնտիոք, 'ի
կապագովկիա և 'ի Կիլիկիա : Յամին 259
սպաննելով զԿայսրն Գորդիանոս, ան-
դրէն զԳաղերիոս ևս կը ձերբակալէ :

Սակայն դեռ Արևմտեան տէրու-
թեան, որ կրկին դաշամբ միացեալ էր
ընդ Հայաստանի, մերձաւոր վտանգ չը-
կայ. վասն զի Արշակունի թագաւորը
մեր ոչ միայն կալ և կապ ունին բոլոր
հիւսիսային ազգերն, և Հոնաց և Սկիւ-
թացւոց զօրութիւնը տակաւին բե-
կեալ ընդ պարսպօք միջնաբերդին Հա-
յաստանի՝ չի կրնար անդրադոյնս յա-
ռապել, այլ նոյն իսկ երուանդէն սկսեալ
մեր արի և հզօր թագաւորաց մատու-
ցած ծառայութիւնքը մեծապէս նե-
ցուկ են անոր :

Մեծն Խոսրով յամին 210 մինչև
յամին 253 Արևմտեան պետութեան աղ-
մկալից և խռովայոյդ ճգնաժամին մէջ,
յորում կայսրն փրկապոս մեռնելով ա-
նոր յաջորդաց ձեռքը կը մնայ տե-
րութիւնն հնացեալ ձորձի մը պէս,
ըստ վկայութեան հայ Հերոդոտոսին՝
« մարդ 'ի մարդոյ յափշտակէր զտէրու-
թիւնն սակաւ ժամանակեայ », Խոսրով,
իրեն հզօրագոյն դաշնակից բոլոր արև-
ելքի մէջ, երկայն ժամանակ կը պահէ
Հռովմայեցւոց սահմաններն Արտաշի-
րի հաջին արշաւանացը դէմ, և Դեկոսի՝
Գաղդոսի և Վաղերիոսի թագաւորու-
թիւնը փառաւոր յաղթութեամբ կ'ա-
պահովէ : Տրդատ զուգակից քաջու-
թեան հօրը, յամին 282 կ'արշաւէ ընդ-
դէմ Գթմաց. և Լիկինիոս կայսեր փրու-

դեցիկ հաւաստեք են Արտաշի յաջորդաց Շա-
պուհ և այլոց թագաւորաց Սասանեանց, որ-
ձակ համարձակ այսուհետև Հռովմայեցւոց եր-
կրները մտնել և աւերելը :

3 Խորենացի, Բ. ԷԼ. ԼԻ : Ագաթ. էջ 313 :

կուխիւնն¹ 'ի ձեռաց լեզէնաց, պատմութիւնն² անոր կ'ընծայէ: Նշանաւոր են յամին 283 անոր հայկաբար կատարած ձեռնարկը Միջագետաց և Ասորւոց անապատներուն մէջ, 'ի գլուխ հռովմէական լեզէնաց: Եւսմին 284 'ի մենամարտութիւն³ խիզախելով ընդդէմ թագաւորին Դիթաց՝ փոխանակ կայսեր, հռովմէական բանակը յաղթական կը հանգիստացընէ, և լեզէնաց բազմութենէն աւելի՝ մէկ անձի մ'աւրիական նահատակութեամբ՝ յաղթութեան դափնեպսակին հետ՝ նաև խաղաղութեան ձիթենին կը դնէ իւր գլուխը Հռովմ: Տիրան՝ կամուրջ կը կազմէ արշաւանաց Յուլիանոս 'ի Պարսկաստան վանելով զՄատեանս Պարսից: Արշակ Բ, յամին 351, Հայոց ընտիր աղեղնաւորաց և հեծելոց գունդերը դրկելով Կոստանդինոսի, Մազենետիպ բռնակալին դէմ՝ յաղթանակ կանգնելու տայ, կ'ըսէ պատմութիւնն⁴: Ըստ վկայութեան Ամիանոսի⁵ և Փաւստոսի Բուզանդացւոյ, 25 տարուան միջոցի պատերազմներն, զորս առ Կոստանդեան սկսան Հռովմայեցիք, Հայոց դաշնակցութեամբ կրցան դէմ դնել Սասանեանց զօրութեանն, և երեք անգամ վերցուցին Մծբնայ պաշարումն 'ի Շապհոյ յամին 334 338 և 350, վարազդատ՝ Արշակունեաց գահուն վրայ դեռ չի բարձրացած՝ իւր շքեղ և մեծամեծ ծառայութեամբը, զորս բրաւ յաշխարհին Հռոմոց և անոր արևմտեան սահմանացը մէջ՝ սլաւոնական ազգաց դէմ, բարձրացոյց զգահ Արևմտեան թագաւորութեան: Ուր թողունք ապա Բունաց բաժնին վրայ թագաւորող Արշակայ Գ. և անոր յաջորդաց ինքնա, նուէր ծառայութիւնքն, որոնք ըստ վրկայութեան Պրոկոպիոսի⁶, յաղթական զօրաց փաղանդներ հասուցին Արևմտեան ինքնակալութեան մինչև ցեղաստինիանոս:

Հայաստան նոյն իսկ իւր տկարու-

թեան ժամանակն բաւական էր մերթհասարակաց իրաւունք ազգաց ըստած օրինոք և մերթ ալ իբրև միջնաբերդ ընդ մէջ Արևելեան և Արևմտեան պետութեանց, այն երկու ազգաց արշաւանաց առ իրեարս և զինուորական զօրութեան արդեւք զնեղ ժամանակ ժամանակ առ 'ի չի բաղխելոյ ընդ միմեանս և անջատուած պահել, և պատճառ ըլլալ մեծամեծ օգտից. որով օրինոք սահման կը դնէ այսօր թիւրքիս անահման զօրութեան Ռուսաստանի կամ սլաւոնական ցեղից և պետութեանց Եւրոպիոյ, և առանց ուզելու՝ կը պահէ զհաւասարակշռութիւն խաղաղութեան, և ուրիշ քաղաքական օգուտներու պատճառ կ'ըլլայ:

Սակայն ոչ այսպէս է և յետ կործանման Արշակունեաց, վասն զի աստի՝ Արևմտեան պետութիւնն՝ ինքը կ'ուզէ բացարձակ տէր ըլլալ ոչ միայն Հայաստանի հարաւային և արևմտեայ երկիրներուն, այլ և կրկին բաժնին ևս կամ բոլորին. և անտի՝ Արևելեան պետութիւնը, Ռուսի այս պատճառաւ, ինչպէս Հռոմոց այսպէս նաև Պարսից բոլոր զինուորական զօրութիւնն և քաղաքական ճիգը Ե, Զ և Է դարուց մէջ իրենց սեփական աշխարհաց կեդրոնէն դուրս ելած՝ մերթ Հայաստանի հարաւային մասին, կ'ուզեմ ըսել 'ի Միջագետս Հայոց և Ասորւոց կ'ընդխառնին և մերթ 'ի Փոքր Հայս: Տիգրանակերտ, Արտաղերք և Մծբն, զորս վաղարշակ, Սանատրուկ և հայկազն Տիգրան, ըստ բանից խորենացելու և Բուզանդայ « հոծեալ անմատչելի յարմարեցին », հանդերձ Զեկմայիլ և Տիգրոնի կ'ըլլան երկու պետութեանցն ևս ասպարէզք յաղթանակաց և պարտութեանց, և միանգամայն գերեզմանք անթիւ անկելոց և կործանման:

Արդարև ինչպէս Արևելեան պետութիւնը նախ քան զԱրաբացիս, զոր տեսանք, հիւսիսային և արևելեան ազգաց

1 Մ. Խորենացի, Բ. գլ. ՀԹ: Ագաթ. էջ 194:

2 Ագաթ. էջ 194: Մ. Խորենացի, Բ. գլ. ՀԹ:

3 Մատ. Թէոփ. Գիրք Ա. Տ. Բ. Զոսիմոս,

Բ. 51:

4 Մարկէղլոս, Ի. 11, էջ 136:

5 Վասն շինուած. Գ. գլ. Ա:

հետ մեծամեծ զոհեր ընելով քայքայեցու, այսպէս ևս Արևմտեան կայսրութիւնը կրնանք ըսել թէ դեռ իւր կենաց վերջնական հարուածը չառած 'ի Սպարտակ Հոնաց, արդէն յետ Կոստանդիանոսի Մեծի և Թէոդոսի' ջլատած էր իւր զօրութիւնն Արիկեցոց, Գթաց, վանտալաց և ամենէն աւելի՝ Սասանեանց մեծագոր թագաւորաց արշաւանքներովն, ըստ վկայութեան Ֆորմալէնիի¹։

Կոստանդիանոս 'ի Բիւզանդիոն փոխադրելով իւր աթոռը, արդէն երկու բաժնած էր Արևմտեան ինքնակալութեան զօրութիւնը. և թէպէտ Արշակունեաց թագաւորութեան պէս մէկ բաժնին, կ'ուզեմ ըսել, Հռովմայ մէջ տրկարացած ժամանակ՝ դարձեալ միւս բաժնին, այսինքն է Բիւզանդիոնի մէջ կը գործէր, սակայն առանց կեդրոնացման և անզօր կերպով. վասն զի այնուհետև վանից զօրութիւնն և կուսակցութեան ոգին միշտ կը ձգտէին դժբախտաբար եղծանելու զայն։ Արևմտեան կրկին գահակալութիւնն, որ Օգոստոսի և Տրայիանոսի ժամանակ միապետական էր, պատկառանք և ահ կ'աղդէր բոլոր հարկատու և բարբարոս ժողովրդաց. յետ այնորիկ յերկուս բաժանեալ ոչ այլ ինչ կ'աղդէր, բայց միայն փափաք և հետաքրքրութիւն, արշաւել և յաւարի առնուլ այն ծաղկած երկիրներն։ Հինաւուրցն Հռովմայ զօրութիւնն՝ աւոր սրովն և անպարտելի լեգէոններովը միայն կը ճանչնային. իսկ ընդ հակառակն նորն Հռովմայ կամ Բիւզանդականին՝ անոր ամբար հարստութեամբք, զորս ամբարած էր և կ'ամբարէր տակաւին երասխական և եփրատական հովտաց մէջ բնակող հայ ժողովուրդներէն և 'ի մեծափարթամ շահաստանաց Կողքիսի և փղոռն Հայոց։

Բաց աստի նոյն իսկ Արիանոսեանց, Կիսարիոսեանց և բոլոր արեւելեան հերետիկոսաց և հերձուածողաց կրօնական երկպառակութիւնքը մոտալով և տարրանալով Արևմտեան պետութեան

մէջ, բորբոքեցին քաղաքական և բարոյական երկպառակութեանց հրդեհներ ամենուրեք, որոնք միշտ պատրաստ էին հրաբրիկային նիւթոց պէս, յերեւրի և տատանեալ կացուցանել զայն։

Այսպէս ուրեմն կէս մը աւարտութեան յուսով, կէս մ'ալ Կոստանդիանոսի յաջորդաց տկարութիւնն և ներքին երկպառակութիւնքը պատեհ համարելով՝ կ'ընթանան Սարմատացիք և Սկիւթացիք յԱրևմուտս։ Վերջինները զօրաւոր գտնուելով, կը մղեն Գթիա — Սարմատացիս իրենց բնակութենէն, կը ստիպեն զՀռովմ որ գանոնք ընդունի։ Գրիստոնեայ Հռովմը կը բանայ աւանց իւր հիւրընկալ ծոցը, բանալով այնու իւր կործանման անդունդը։ Վասն զի քիչ յետոյ կը դարձնեն անոնք իրենց ապստամբութեան զէնքերն իրենց բարեբարոջ պետութեան վերայ։

Արևմտեան պետութեան նաւական զօրութիւնն դեռ ուժով ըլլալով՝ ծովային մուտքերը կը գոցէ անտեղիտալի կերպով։ Իսկ բարբարոսք ընդհակառակըն զուրկ 'ի նաւական զօրութենէ, ցամաքային երկիրներն առհասարակ կը ծածկեն բանակը. այնպէս որ Արշակունեաց թագաւորութեան անկմանէն քիչ տարի վերջն զԱրևմտեան պետութիւնը պաշարուած կը տեսնենք յԱրևելս՝ 'ի Պարսից և 'ի Պարթևաց, յարևմուտս՝ 'ի սլաւոնական կամ 'ի գերմանիկ ազգաց. հիւսիսէն՝ 'ի Սարմատացոց, յԱլանաց և 'ի Սկիւթացոց, Յուստինիանոսի փառաւոր յաղթութիւնքը բաւական չեն ըլլար յետո նահանջելու այն ազգերն և հաստատելու զՀռովմէական պետութիւնն. մանաւանդ քանի որ նորանոր արշաւանք և աղէտք պատերազմաց աստի, և անտի բիւզանդական շուայրութիւնք ներս սպրդելով, կը սպառեն զգանձս տէրութեան զոր գանձեցին յաղթանակը Սկիպիոնեանց, Պոմպէոսեանց, Գերմանիկեանց և այլոց զօրավարաց, յարգասաբեր աշխարհէն Հայոց և այլոց պարտեալ ժողովրդոց։

¹ Հա. Ա. Գ. ԺՁ։

ի զուր կը ջանան այնուհետեւ կայսերը Հռովմայ վերստին գոցել այն անպատասպարելի խրամատներն. վասն զի Դիոսկորիոսի հետ նաեւ ամենայն շահաստանք փոքուն Հայոց ինկած էին, և յաւար մատենալ ի բարբարոսաց, յորս երբեմն ժամանակի, ինչպէս տեսանք, 300 այլատարր և այլալեզու ժողովրդոց հետ կը վաճառէին և կը շահէին Հռովմայեցիք: Զուր տեղը կ'սկնկայէր այնուհետեւ Արևմտեան պետութիւնն իւր վերջին ճգնաժամին մէջ ընդունել ի Հայոց՝ որպէս միշտ՝ զընտիր ընտիր գունդս աղեղնաւորաց և հեծելոց իւր թշնամեացը դէմ դնելու համար, զորս ընդունեցան երբեմն առ իբրեւանդաւաւելի քան 450, 000, այն թագաւորին Մարաց և Պարսից դէմ արշաւած ժամանակն, և առ Արշակաւ երրորդիւ՝ ի ձեռն քայլին վասակայ: Որովհետեւ ոչ դաշանց հաստատութիւն մնացեր էր այն միջոցին և ոչ ալ Արշակունի թագաւորութիւն: Այլ իբրեւ անոր կիսառեւոյն կամախը, մարդպանութիւն մը կար, և այն իսկ աւելի պարսից երկաթէ ձեռքին տակն ընկնուած՝ քան ազատ:

Ուրեմն ուրիշ ճար չիկար Արևմտեան պետութեան: Երկաթապատ գաղանա այս, որ ըստ գանիէլեան կանխատեսութեան, կերաւ և մանրեց բոլոր Արևելեան պետութիւնս և զթագաւորութիւնն Հայոց, ինքն ևս ժանգակիր եղած էր: Հասած էր անոր վախճանն, ահաւոր ուռան հարուած մը բաւական էր փշրելու զայն: Ուստի նա կամայ կամ ակամայ պէտք էր որ համակմէր այնմ:

Եւ իբրեւ հեռի չէր այս աստուածային հարուածը, կ'ուզեմ ըսել, Ատտիլան, որ քիչ առենէն պիտի ըլլար մահաբեր հարուած Արևմտեան տէրութեան: Արշակունեաց թագաւորութեան կործանելէն 14 կամ 16 տարի հազիւ անցած էր, երբ նա անթիւ բազմութեամբ ծածկելով զՀայաստան և տիրելով անոր, կը գողալընէ այնուհետեւ բոլոր Արևելից պետութիւնը, կ'ընթանայ ա-

ռանց ընդդիմութեան Սև ծովէն մինչև ցլնդրին ափունս: Հուրն և սուր՝ են անոր արշաւանաց նշանները: Աղուլէս քաղաքն, որ իտալիոյ կամ Արևմտեան ինքնակալութեան նախապարիսպ կը համարուէր, հանգոյն պարոս պաց երկրովի կը կործանի ի հնչիւն փողոց և աղաղակաւ հիւսիսաբնակ ազգին, այսինքն Սպիտակ Հոնաց: Մեղիոյն, կայսերանիստ քաղաքը՝ բոլորովին ի հուր կը դատի: Ոչ կայսր կը տեսնուի, ոչ ծերակոյտ և ոչ ալ հռովմէական լեգէոններ կ'երևին ուրեք, անոր ընթացքը խափանելու համար:

Վաղենտինոս Գ, Ռաւենայ ապաւինած է, և Արևմտեան պետութիւնն անոր հետ ի միասին սաստիկ ճգնաժամի մէջ է: Թէպէտ և Լևոն անմահանուն քահանայապետն յամին 452 կը խորտակէ սքանչելապէս այն երկնասաստ կայծակին բարկութիւնը, բայց շատ ուշ, և զրեթէ ի զուր: Վասն զի գողցես բոլոր իտալիան, Գաղղիա, Թրակիա և ուրիշ շատ երկիրներ, արդէն իսկ աւերակոյն և մոխրակուտով ծածկուած էին: Վաղենտինոսի մահուամբ՝ Թէոդոսի Մեծի ցեղն անհետացած էր յամին 455 յԱրևմուտս, և այն պետութեան կործանումը՝ բուխնակնէն աւելի, վայրենաբարոյ ազգաց և ժողովրդոց խուժաղուժ եղբրերգութեանցը նիւթ դարձած: Անկարելի էր այնուհետեւ առաւապելեալ փիւնիկի նման՝ իրական պայազատութիւն մը և արքայութիւն յարուցանել անոր համայնածախ աճիւնէն:

Այսպիսի օրհասով մ'ուրեմն բարձունս Արևմտեան կամ Հռովմէական պետութիւնն՝ յետ բարձման թագաւորութեան Արշակունեաց Հայաստանի: Սակայն մնաց պետութիւնն բիւզանդական. մնացին և Հայք, բարբարոք և ձեւընտուր նոցա, և Պարսից՝ որոնց մասին հետեւեալ գլխուն մէջ պիտի խօսինք:

Կը շարունակուի:

Հ. ԲԱՐՍԵՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ